Iranian Journal of curriculum studies

ISSN: 1735-4986
https://www.jcsicsa.ir

VOL (21), No. 81, 2026, pp: 5-32

Issues and Challenges of High School Sociology Textbooks: A Qualitative Meta-Synthesis Approach

Mohammad Amin Chahardoli [1] , **Mohammad Ganji** [2*]

1. PhD Student, Department of Social Sciences, Faculty of Humanities, University of Kashan, Kashan, Iran. m.a.chahardoli1991@gmail.com
2. ***Corresponding Author***, Associate Professor, Department of Social Sciences, Faculty of Humanities, University of Kashan, Kashan, Iran. m.ganji@kashanu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Keywords:
High School Sociology Textbooks, Political Economy of the Curriculum, Ideological Reproduction Cycle, Iranian Education.

Article history:
Received: 28 April 2026
Reviewed: 20 July 2026
Accepted: 02 August 2026

ABSTRACT

High school sociology textbooks, as identity documents, serve as an arena for reproducing dominant discourses. Despite scattered qualitative studies, no comprehensive picture of the issues in these textbooks exists. Aiming to synthesize previous findings and design an explanatory model, this study employed the qualitative meta-synthesis method based on Sandelowski and Barroso's seven-step model. From 45 studies retrieved from Iranian databases (2009–2026), 16 were selected using quality criteria, and through thematic analysis, three macro-dimensions were identified: ideological-discursive (the "we/they" dichotomy and the highlighting of particular values), structural-content (passive and memory-oriented content, and an unbalanced distribution of skills), and identity-representation (gender inequality and the dominance of passive citizenship). The findings revealed the extra-textual factor of "target-oriented policy-making" and the core code of "the ideological reproduction cycle in the political economy of the curriculum," through which the political structure produces ideological and inactive content, thereby reproducing the law-abiding passive citizen. The conceptual model explains the challenges not as resulting from weak authorship, but as the consequence of this self-reinforcing cycle, offering implications for policymakers and textbook authors.

Citation (APA): Chahardoli, M, A,. , Ganji, M. (2026). Issues and Challenges of High School Sociology Textbooks: A Qualitative Meta-Synthesis Approach. **Iranian Journal of curriculum studies**. 21 (81), https://doi.org/10.22034/jcs.2026.589233.2629

© **The Author(s).**
Publisher: Iranian Curriculum Studies

Extended Abstract

Introduction:
High school sociology textbooks, as identity documents, serve as arenas for reproducing dominant discourses. Despite scattered qualitative studies on these textbooks in Iran, no comprehensive picture of their issues and challenges exists. The lack of systematic synthesis of previous qualitative findings remains a significant gap in empirical research, hindering the development of an integrated theoretical framework for understanding how ideological, structural, and identity-related factors interact in shaping textbook content.

Purpose:
The present study seeks to synthesize previous qualitative findings and design an explanatory model of the issues and challenges of high school sociology textbooks through a qualitative meta-synthesis approach.

Methodology:
Within a qualitative-interpretive paradigm and employing the qualitative meta-synthesis method based on Sandelowski and Barroso's seven-step model, 16 studies were selected from 45 retrieved studies from Iranian databases (2009–2026) using quality criteria based on the Critical Appraisal Skills Programme. Through thematic analysis, data were analyzed at three levels: initial codes, third-level themes, and second-level themes, ultimately organized into macro dimensions. The unit of analysis was the explicit findings of each selected study with extractable qualitative significance.

Result:

The synthesis of 16 selected studies led to the identification of three macro dimensions: ideological-discursive (the "we/they" dichotomy, highlighting particular values, and identity-civilizational polarization), structural-content (passive and memory-oriented content, unbalanced distribution of skills and capitals), and identity-representation (gender inequality and the dominance of passive citizenship). The findings revealed the extra-textual factor of "target-oriented policy making" and the core code of "the ideological reproduction cycle in the political economy of the curriculum," through which the political structure produces ideological and inactive content, thereby reproducing the law-abiding passive citizen. The conceptual model explains the challenges not as resulting from weak authorship, but as the consequence of this self-reinforcing cycle. More detailed examination indicated that the three dimensions are interconnected through the mediating role of cultural policy-making, which shapes both the content and the representational strategies of textbooks.

Conclusion:
This study demonstrates that the challenges of sociology textbooks are not merely technical or authorial deficiencies but are rooted in the political economy of curriculum. The "ideological reproduction cycle" model explains how the political structure, through target-oriented policy making, produces content that fosters passive, law-abiding citizenship rather than critical, participatory engagement. This cycle, while self-reinforcing, is not inevitable; conscious engagement with the dualities, multidimensional rethinking, and the acceptance of uncertainty are key to breaking the cycle and moving toward a curriculum that fosters powerful knowledge and critical thinking. The findings offer implications for policymakers, textbook authors, and teacher educators, emphasizing the need for independent curriculum planning councils, content redesign based on "powerful knowledge" principles, and teacher training that cultivates critical pedagogical awareness.

Ethical Considerations

This study did not involve any human or animal interventions and was based solely on secondary data and library sources, including articles published in reputable national scientific journals. Therefore, ethics committee approval was deemed not applicable to this study. The secondary data used consisted of articles published in national scientific journals, in which the names of the researchers are clearly stated; this raises no ethical concerns. Accordingly, no specific ethical considerations apply to this research.

Authors' Contributions

Both authors contributed equally and actively to all stages of conducting this research and writing the article. This contribution included conceptualization and study design, defining the research problem and objectives, reviewing the research background, designing the methodology, data collection and preparation, analysis and interpretation of the findings, writing the initial draft, critical review of the scientific content, final editing and correction of the text, and approval of the final version of the article. Both authors accept responsibility for the accuracy and integrity of all parts of the article and have read and approved the final version.

Conflict of Interest

The authors explicitly declare that there is no financial or non-financial, actual or potential conflict of interest related to this article. None of the authors has any commercial, financial, personal, institutional, or professional interest related to the subject matter, data, results, or publication of this article. Furthermore, there has been no relationship such as consultancy, receipt of honoraria, stock ownership, patent registration, financial support, board membership, or advisory role with any organizations or companies that might benefit from the results of this article. In addition, no non-financial conflicts of interest, including personal relationships, institutional affiliations, academic rivalries, or intellectual interests that could influence the conduct of the research, interpretation of the results, or writing of the article, are reported by the authors.

AI Disclosure Statement

The authors declare that no artificial intelligence tools of any kind were used at any stage of conducting the research, writing, data analysis, or editing of this article. All the aforementioned stages were performed solely by the authors and entirely through human effort.

مطالعات برنامه درسی

شاپا: ۱۷۳۵-۴۹۸۶

https://www.jcsicsa.ir

دوره ۲۱، شماره ۸۱، تابستان ۱۴۰۵: ۳۲ -۵

مسائل و چالش‌های کتب جامعه‌شناسی دبیرستان: رویکرد فراترکیب کیفی

محمد امین چهاردولی[۱] ؛ **محمد گنجی**[۲*]

۱. دانشجوی دکتری، دانشجوی دکتری جامعه شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران. m.a.chahardoli1991@gmail.com

۲. ***نویسنده مسئول***، دانشیار گروه علوم اجتماعی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران. m.ganji@kashanu.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله اصیل پژوهشی

کلیدواژه‌ها:

آموزش و پرورش ایران، اقتصاد سیاسی برنامه درسی، چرخه بازتولید ایدئولوژیک، فراترکیب کیفی، کتب جامعه‌شناسی دبیرستان.

چکیده

کتاب‌های درسی جامعه‌شناسی دوره متوسطه دوم به‌مثابه اسنادی هویتی، عرصه‌ای برای بازتولید گفتمان‌های مسلط هستند. با وجود پژوهش‌های کیفی پراکنده، تصویری جامع از مسائل این کتاب‌ها وجود ندارد. پژوهش حاضر با هدف سنتز یافته‌های پیشین و طراحی مدلی تبیینی، از روش فراترکیب بر اساس مدل هفت‌مرحله‌ای سندلوسکی و باروسو بهره گرفت. از میان ۴۵ پژوهش بازیابی‌شده از پایگاه‌های داخلی (۱۳۸۸-۱۴۰۵)، ۱۶ مطالعه با معیارهای کیفی انتخاب و با تحلیل مضمون، سه بُعد کلان شناسایی شد: ایدئولوژیک-گفتمانی (دوگانه‌سازی «ما/آنها» و برجسته‌سازی ارزش‌های خاص)، ساختاری-محتوایی (محتوای غیرفعال و حافظه‌محور و توزیع نامتوازن مهارت‌ها)، و هویتی-بازنمایی (نابرابری جنسیتی و غلبه شهروندی منفعل). یافته‌ها عامل فرامتنی «سیاست‌گذاری هدف‌گرا» و کد مرکزی «چرخه بازتولید ایدئولوژیک در اقتصاد سیاسی برنامه درسی» را آشکار ساخت که طی آن ساختار سیاسی، محتوایی ایدئولوژیک و غیرفعال تولید و شهروند منفعل قانون‌مدار بازتولید می‌شود .مدل مفهومی پژوهش، چالش‌ها را نه ناشی از ضعف تألیف، بلکه پیامد این چرخه خودتقویت‌کننده تبیین می‌کند و دلالت‌هایی برای سیاست‌گذاران و مؤلفان ارائه می‌دهد.

تاریخچه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۲/۰۸

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۴/۲۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۵/۱۱

استناد به این مقاله: چهاردولی، محمدامین و گنجی، محمد. (۱۴۰۵). مسائل و چالش‌های کتب جامعه‌شناسی دبیرستان: رویکرد فراترکیب کیفی، **فصلنامه مطالعات برنامه درسی**. ۲۱ (۸۱)، ۲۸- ۲۱. https://doi.org/10.22034/jcs.2026.589233.2629

© نویسندگان

ناشر: **انجمن مطالعات برنامه درسی ایران**.

مقدمه و بیان مساله

اگرچه در نگاه نخست، تحلیل محتوای کتب درسی امری فنی و تابع استانداردهای آموزشی به نظر می‌رسد و پرسش از چیستی و چگونگی بازنمایی مفاهیم در آن‌ها، صبغه‌ای عمدتاً تربیتی و برنامه‌ریزی درسی دارد، اما تنوع و گستره تأثیرات پنهان این متون، لزوم تأملی عمیق‌تر از منظر جامعه‌شناختی را ایجاب می‌کند. کتاب‌های درسی جامعه‌شناسی دوره متوسطه، نه صرفاً انتقال دهنده مجموعه‌ای از اطلاعات خنثی درباره جامعه، بلکه به‌مثابه «اسناد هویتی» عمل می‌کنند. این تلقی، همسو با دیدگاه‌های انتقادی در جامعه‌شناسی برنامه درسی است که متون آموزشی را عرصه‌ای برای بازتولید یا به چالش کشیدن گفتمان‌های مسلط فرهنگی، سیاسی و اجتماعی می‌دانند (Apple, 2019; Ross, 2024). این کتب، به عنوان یکی از اصلی‌ترین ابزارهای جامعه‌پذیری رسمی، نقشی بی‌بدیل در شکل‌دهی به درک دانش‌آموزان از نظم اجتماعی، نابرابری‌ها، هویت ملی، و رابطه با جهان خارج ایفا می‌کنند؛ به‌گونه‌ای که می‌توانند چارچوب‌های شناختی نسل آینده را برای درک مفاهیمی چون نظم، تغییر، هویت و نابرابری اجتماعی صورت‌بندی کنند. از منظر رویکرد بازنمایی‌های اجتماعی، کتاب درسی عرصه‌ای برای برساخت واقعیت‌های اجتماعی و تثبیت معانی مشترک است که توسط نسل‌های بعدی درونی‌سازی می‌شود (Howarth, 2011; Sammut et al.,2015). افزون بر این، برنامه درسی رسمی را می‌توان تجلّی «دانش قدرتمند» (Young, 2013) دانست که مرزهای بین دانش مشروع و نامشروع را تعیین می‌کند. در باورهای عامیانه و گفتمان سیاست‌گذاران آموزشی نیز می‌توان انتظارات متفاوت و گاه متناقضی از کارکرد این کتاب‌ها دریافت؛ از جمله اینکه باید دانشی بی‌طرفانه ارائه دهند، یا برعکس، مبلغ ارزش‌های ملی و دینی باشند، یا اینکه صرفاً زمینه‌ساز موفقیت در آزمون‌های سراسری گردند. با بررسی نظام‌های آموزشی جوامع مختلف، برداشت‌های گسترده‌تری نیز به دست می‌آید که نشان می‌دهد درک از چیستی و کارکرد کتاب درسی جامعه‌شناسی همواره متأثر از بسترهای فرهنگی، اجتماعی و تاریخی خاص هر دوره بوده است.

در دهه‌های اخیر، مطالعات انتقادی در سراسر جهان توجه فزاینده‌ای به برنامه درسی جامعه‌شناسی به‌عنوان قلمرویی مناقشه‌برانگیز داشته‌اند. پژوهش‌ها نشان می‌دهند که این کتب اغلب بازتاب‌دهنده روایت‌های مسلط و انگاره‌های نابرابری‌ساز در حوزه‌هایی چون نژاد، طبقه و جنسیت هستند (Healey & Stepnick, 2023; Walldén, 2024). برای نمونه، تحقیقات اخیر بر نحوه بازنمایی «دیگری» در متون درسی، تثبیت کلیشه‌های قومیتی، و غیبت گفتمان‌های ضد نژادپرستانه یا ضد استعماری تأکید کرده‌اند (Busey & Dowie-Chin, 2024; King et al., 2024; Ross, 2024). این مطالعات بر این باورند که برنامه درسی رسمی، به‌ویژه در حوزه علوم اجتماعی، هرگز نمی‌تواند «غیرسیاسی» و خنثی باشد و همواره در راستای حفظ یا دگرگونی نظم اجتماعی موجود عمل می‌کند (Au, 2024). حتی پژوهش‌های مربوط به آموزش مجازی و منابع دیجیتال نیز نشان داده‌اند که بازنمایی‌های درسی در پلتفرم‌های جدید همچنان مستعد بازتولید همان سوگیری‌های سنتی هستند (Gleason & Heath, 2024). این توجه انتقادی با نگاهی به تحولات روش‌شناختی چند دهه اخیر در علوم اجتماعی نیز هم‌راستا است؛ چه آنکه پژوهش‌های کیفی با پذیرش و مقبولیت چشمگیر در جوامع آکادمیک، به محقق این امکان را داده‌اند تا بسیاری از زوایای پنهان جهان اجتماعی، از جمله تجربه‌های زیسته، برداشت‌ها و باورهای مشارکت‌کنندگان در فرایند آموزش را از منظر خود آنان درک کند (Krauss, 2005; Mason, 2002).

در آموزش و پرورش ایران نیز کتب درسی جامعه‌شناسی به دلیل تحولات عمیق اجتماعی، فرهنگی و سیاسی همواره محل بحث و نظر متخصصان بوده است. جامعه ایرانی در چند دهه اخیر با تغییرات شتابانی در حوزه‌های هویتی، نسلی و ارزشی مواجه بوده که پرسش‌های بنیادینی را درباره محتوای آموزش‌های رسمی جامعه‌شناختی ایجاد کرده است. شکل‌گیری

هویت جوانان در دوران گذار اجتماعی (Eichas et al., 2026) و ضرورت پاسخگویی نظام آموزشی به این تحولات، واکاوی دقیق محتوای کتب درسی را ضروری می‌سازد. پژوهش‌های مقدماتی داخلی نیز نشان از چالش‌هایی در این حوزه دارد؛ از جمله انتزاعی بودن مفاهیم، همخوان نبودن با واقعیت‌های اجتماعی زیسته دانش‌آموزان، و سوگیری‌های ارزشی در بازنمایی فرهنگ‌های دیگر (Ghaffari & Ahmadi, 2025). برای مثال، پژوهشی جدید در ایران نشان داده است که با وجود تأکید کتاب‌های جامعه‌شناسی متوسطه بر ارزش‌های اخلاقی، توزیع این مفاهیم در میان پایه‌های دهم، یازدهم و دوازدهم نامتوازن بوده و به برخی ارزش‌های اساسی بسیار محدود پرداخته شده است (Asgharneghad et al., 2024). این یافته، شاهدی بر ضرورت بازنگری و تحلیل عمیق‌تر محتوای موجود است. مسئله این پژوهش، ناپایداری یا فقدان انسجام مفهومی صرف نیست، بلکه مسائل بنیادین‌تری همچون چگونگی بازنمایی کنشگران اجتماعی، نظریه‌های جامعه‌شناسی، نهاد خانواده و تحولات فرهنگی در این کتاب‌ها است که نیازمند واکاوی است. این مسائل بیش از آنکه ناشی از یک برنامه مشخص باشد، متأثر از گفتمان‌های رقیب، اقتضائات ایدئولوژیک و شکاف میان نظریه‌های آکادمیک و ملاحظات برنامه‌ریزی درسی است.

با وجود مطالعات کیفی متعدد و پراکنده در این زمینه در ایران، نتایج این پژوهش‌ها به‌صورت نظام‌مند گردآوری، ترکیب و تحلیل نشده‌اند. هریک از این مطالعات، تک‌گوشه‌ای از پیکره پیچیده مسائل مرتبط با کتب جامعه‌شناسی را روشن ساخته‌اند، اما تصویری کلان از چیستی، چرایی و چگونگی مسائل این کتب ارائه نداده‌اند. این شکاف میان انباشت دانش جزئی و فقدان نظریه‌ای ترکیبی و یکپارچه، ضرورت انجام پژوهشی فراترکیب[1] را اجتناب‌ناپذیر می‌کند. به باور ساندلوسکی و باروسو (۲۰۰۷)، سنتز نتایج پژوهش‌های کیفی، فرایندی علمی است که به کسب دانشی رسمی‌تر و منسجم‌تر می‌انجامد (Sandelowski & Barroso, 2007). همچنان که زیمر[2] (۲۰۰۶) نیز معتقد است فراترکیب کیفی، خود نوعی مطالعه کیفی است که داده‌های آن از یافته‌های سایر مطالعات تشکیل شده و می‌تواند اهدافی چون توسعه نظریه و تعمیم‌پذیری دانش را دنبال کند (Zimmer, 2006). این رویکرد تفسیری و نقادانه، تفسیرهایی نو از پدیده‌های انسانی و اجتماعی به دست می‌دهد که در هیچ‌یک از مطالعات اولیه یافت نمی‌شود (Sandelowski & Barroso, 2003) و به ما امکان می‌دهد تا فراتر از دیدگاه‌های مستقل، تجربه مشترک و جنبه‌های متفاوت یک پدیده واحد را درک کنیم (Aguirre & Bolton, 2014).

بر همین اساس، پژوهش حاضر با استفاده از روش فراترکیب کیفی به این پرسش اصلی پاسخ می‌دهد که ابعاد، مؤلفه‌ها و شاخص‌های اثرگذار بر مسائل و چالش‌های کتب جامعه‌شناسی دوره متوسطه دوم کدام‌اند و چه تصویری از این چالش‌ها و کاستی‌ها ترسیم می‌کنند. با توجه به پژوهش‌های پراکنده در این حوزه، استفاده از روش فراترکیب امکان استخراج نظام‌مند یافته‌ها، ترکیب آن‌ها و ارائه تفسیری جامع و جدید از وضعیت موجود را فراهم می‌کند. به بیان دیگر، این مطالعه با سنتز پژوهش‌های کیفی انجام‌شده، به دنبال آن است که ضمن ترسیم نقشه‌ای از دانش موجود، چارچوبی نظری و منسجم از نقاط قوت و ضعف متون آموزشی جامعه‌شناسی به عنوان یک پدیده واحد ارائه دهد و از این رهگذر، راهگشای سیاست‌گذاران، مؤلفان و مربیان برای بازاندیشی در این حوزه حیاتی برنامه درسی باشد.

چارچوب مفهومی

تأمل در ساده‌ترین معنا، تحلیل کیفی کتب درسی جامعه‌شناسی مستلزم به‌کارگیری چارچوبی مفهومی است که بتواند هم لایه‌های آشکار و هم سویه‌های پنهان قدرت، ایدئولوژی و فرهنگ را در این متون آشکار سازد. در سنت‌های کلاسیک

1. Meta-synthesis
2. Zimmer

برنامه‌ریزی درسی و جامعه‌شناسی آموزش، کتاب درسی اغلب به‌مثابه ابزاری فنی و بی‌طرف برای انتقال یک بدنه استاندارد از دانش و ارزش‌های مقبول اجتماعی در نظر گرفته می‌شد. برای نمونه، از منظر کارکردگرایی دورکیمی[1]، آموزش رسمی نقشی محوری در بازتولید «وجدان جمعی» و انتقال میراث فرهنگی به نسل بعد ایفا می‌کند (Durkheim, 1956). همسو با این نگاه، الگوی عقلانی تایلر[2] (Tyler, 1949) برنامه درسی را فرایندی هدف‌محور و قابل مهندسی می‌بیند که در آن کتاب درسی، وسیله‌ای کارآمد برای نیل به اهداف آموزشی تعریف‌شده تلقی می‌شود. در این دیدگاه‌ها، پرسش از محتوا عمدتاً معطوف به کارایی، توالی منطقی و تناسب رشدی است و کتاب درسی ماهیتی عمدتاً غیرسیاسی و همگان‌پسند دارد.

با این حال، آن‌گاه که موضوع مطالعه به کتب جامعه‌شناسی معطوف می‌شود، مفروضات خنثی‌انگارانه رویکردهای کلاسیک با چالش جدی مواجه می‌شوند. ادبیات انتقادی برنامه درسی، متون آموزشی علوم اجتماعی را ذاتاً سیاسی و عرصه‌ای برای کشمکش بر سر معنا و هویت می‌داند (Apple, 2019; Au, 2024). از این منظر، نمی‌توان کتاب جامعه‌شناسی را صرفاً بسته‌ای از دانش تخصصی بی‌طرف قلمداد کرد، بلکه باید آن را به‌مثابه سندی هویتی نگریست که می‌تواند در خدمت بازتولید یا به چالش کشیدن گفتمان‌های مسلط عمل کند. در بستر آموزش و پرورش ایران نیز، پژوهش‌های پراکنده و مقدماتی اگرچه منسجم نشده‌اند، اما هریک به‌تنهایی نشانه‌هایی از چالش‌هایی چون سوگیری‌های ارزشی، انتزاعی بودن محتوا، و همخوان نبودن آن با واقعیت‌های زیسته دانش‌آموزان را آشکار ساخته‌اند (Ghaffari & Ahmadi, 2025; Asgharneghad et al., 2024). همین شواهد اولیه و پراکنده، ضرورت به‌کارگیری یک چارچوب مفهومی انتقادی و چندبُعدی را ایجاب می‌کند؛ چارچوبی که بتواند از پیش، حساسیت تحلیلی ما را نسبت به لایه‌های ایدئولوژیک، ساختاری و هویتی متون درسی افزایش دهد. از این رو، پژوهش حاضر ضرورتاً به ادبیات جامعه‌شناسی انتقادی برنامه درسی روی می‌آورد؛ ادبیاتی که مدرسه و متون درسی را نه نهادهایی خنثی، بلکه میدان‌های نبرد گفتمانی می‌بیند. مایکل اپل[3] با طرح این پرسش بنیادین که «دانش چه کسی معتبرتر است؟»، برنامه درسی را حاصل کشمکش گروه‌های ذی‌نفوذ بر سر تعریف فرهنگ مشروع می‌داند و کتاب درسی را مصداق اعلای «دانش رسمی» (Apple, 2019) قلمداد می‌کند؛ دانشی گزینش‌شده که در قامت حقیقت مسلّم عرضه می‌شود. در این کشمکش، کتاب درسی به سند هویتی‌ای بدل می‌شود که روایت رسمی از «ما» و «دیگران» را تثبیت می‌کند و از رهگذر «برنامه درسی پنهان» (Giroux, 1983) هنجارهایی چون اطاعت و پذیرش سلسله‌مراتب را به‌طور ضمنی القا می‌کند. والدن (Walldén, 2024) نشان داده است که متون علوم اجتماعی با ارائه تصویری بی‌تنش از جامعه، تعارض‌ها و بی‌عدالتی‌های ساختاری را نادیده می‌گیرند. این بینش‌ها، اساس تحلیل بُعد ایدئولوژیک–گفتمانی را می‌سازند؛ بُعدی که در آن کتاب درسی با دوگانه‌سازی‌های «ما/آنها»، برجسته‌سازی ارزش‌های خاص و حاشیه‌رانی برخی دیگر، به‌مثابه عرصه‌ای سیاسی–فرهنگی عمل می‌کند. آو (Au, 2024) نیز با تأکید بر ناممکن بودن برنامه درسی غیرسیاسی، این واقعیت را تئوریزه می‌کند که کتب جامعه‌شناسی همواره در خدمت حفظ یا دگرگونی نظم اجتماعی موجود عمل می‌کند.

بوردیو[4] با نظریه بازتولید فرهنگی (Bourdieu & Passeron, 1990) نشان داد که نظام آموزشی، به‌ظاهر بی‌طرف و شایسته‌سالار، نقشی حیاتی در بازتولید ساختارهای نابرابر دارد. از منظر او، کتاب درسی یکی از مهم‌ترین مصادیق «سرمایه فرهنگی عینیت‌یافته» و حامل «خودسری فرهنگی» طبقات مسلط است؛ یعنی نظامی از معانی که مبتنی بر قدرت بوده، اما در

1. Durkheim
2. Tyler
3. Michael Apple
4. Bourdieu

قامت فرهنگ عام و مشروع جلوه می‌کند. مفهوم «خشونت نمادین» در همین‌جا معنا می‌یابد: تحمیل معانی گروه‌های مسلط به‌گونه‌ای که طبیعی و بدیهی به نظر رسد. این چارچوب، عدسی اصلی برای تحلیل بُعد هویتی–بازنمایی و عدالت اجتماعی است. با این لنز، می‌توان پرسید که کتب جامعه‌شناسی ایران، سرمایه فرهنگی کدام گروه‌ها را به‌عنوان فرهنگ مشروع بازنمایی می‌کنند، چه تصویری از جنسیت و نابرابری‌های آن ارائه می‌دهند، و چگونه نظم جنسیتی موجود را به‌میانجی بازنمایی نابرابر (مثلاً غلبه تصاویر و نقش مردان) طبیعی‌سازی می‌کنند. همچنین ادبیات پسااستعماری و بازنمایی «دیگری» (Busey & Dowie-Chin, 2024; Ross, 2024) نشان می‌دهد که متون درسی با «دیگری‌سازی»، مرزهای تعلق و طرد را برساخته و سلسله‌مراتب فرهنگی را تثبیت می‌کنند.

سنت پدیدارشناختی برگر و لوکمن[1] (Berger & Luckmann, 1966) با طرح فرایندهای برونی‌سازی، عینی‌شدگی و درونی‌سازی، چگونگی تبدیل معانی اجتماعی به واقعیتی مسلّم را تبیین می‌کند. کتاب درسی در این چارچوب، مصداق «عینی‌شدگی» دانش و باورهای اجتماعی است: آنچه در کتاب به‌عنوان «واقعیت» جامعه‌شناختی بازنمایی می‌شود، در اصل تفسیری برونی‌شده از سوی مؤلفان و نهادهای سیاستگذار است که در قالب متن، عینیت یافته و سپس توسط دانش‌آموزان درونی‌سازی می‌شود. این لنز، برای تحلیل دو موضوع حیاتی است: نخست، شکاف میان «واقعیت عینیت‌یافته» در کتاب و واقعیت زیسته دانش‌آموزان؛ و دوم، نحوه غیاب یا حضور کم‌رنگ برخی مؤلفه‌ها (مانند سبک زندگی اسلامی در حد انتظار) که به بحران معنا نزد دانش‌آموز می‌انجامد. نظریه بازنمایی‌های اجتماعی موسکوویچی[2] (Sammut et al., 2015) نیز با تأکید بر اینکه بازنمایی‌ها صرفاً بازتاب واقعیت نیستند، بلکه آن را برمی‌سازند، این تحلیل را تکمیل می‌کند.

در برابر رویکردهای صرفاً انتقادی، مایکل یانگ (Young, 2013) با طرح نظریه «دانش قدرتمند»، معیاری معرفت‌شناختی برای ارزیابی برنامه درسی پیش می‌نهد: کتاب درسی باید دانش تخصصی و انباشته رشته‌های علمی را فراتر از فهم عامیانه در اختیار همه دانش‌آموزان بگذارد. از این دیدگاه، اگر کتاب جامعه‌شناسی نتواند مفاهیمی چون ساختار اجتماعی، نابرابری و نهاد را با دقت نظری و قدرت تبیینی کافی منتقل کند و آن‌ها را به کلیشه‌های ایدئولوژیک تقلیل دهد، دچار بحران است. این چارچوب، عدسی تحلیلی بُعد ساختاری–محتوایی را شکل می‌دهد: پرسش از غیرفعال بودن محتوا، غلبه حافظه شناختی بر خلاقیت، توزیع نامتوازن مهارت‌ها و سرمایه‌ها، و ضعف در پوشش حقوق شهروندی، همگی در پرتو این تنش میان «عرصه سیاسی» (اپل) و «دانش تخصصی» (یانگ) قابل فهم می‌شوند. کتاب‌های موجود، چنان‌که یافته‌های سنتز نشان می‌دهند، نه دانش قدرتمند را منتقل می‌کنند و نه مهارت‌های تحلیلی و انتقادی را می‌پرورانند.

با این حال، هیچ‌یک از نظریه‌های پیش‌گفته بدون توجه به بستر کلان اجتماعی–سیاسی که کتاب درسی در آن تولید می‌شود، قدرت تبیینی کامل ندارند. از این رو، برای تکمیل این چارچوب تلفیقی، ضرورت دارد به سطح تحلیل «اقتصاد سیاسی برنامه درسی» نیز توجه شود. این رویکرد که ریشه در سنت نظری انتقادی و به‌ویژه آثار اپل (Apple, 2019) و پژوهشگران حوزه سیاست‌گذاری آموزشی دارد، کتاب درسی را نه محصول خواست و اراده مؤلفان منفرد، بلکه برآیند نیروهای سیاسی، اقتصادی و نهادی بزرگ‌تری می‌داند که محتوا و شکل آن را تعیین می‌کنند. از این منظر، فرایندهای سیاست‌گذاری فرهنگی، ساختارهای قدرت رسمی و غیررسمی، و اولویت‌های ایدئولوژیک حاکم بر نهادهای متولی آموزش، همگی به‌عنوان «عوامل فرامتنی» نقشی تعیین‌کننده در چیستی و چگونگی متون درسی ایفا می‌کنند. افزودن این لنز تحلیلی به چارچوب

1. Berger & Luckmann
2. Moscovici

مفهومی پژوهش، این امکان را فراهم می‌آورد تا مسائل شناسایی‌شده در کتب درسی، نه به‌عنوان خطاهای تصادفی یا ضعف فنی مؤلفان، بلکه در بستر رابطه ساختاری میان دانش، قدرت و سیاست‌گذاری عمومی فهم شوند.

بر این اساس، لنز تحلیلی این پژوهش یک چارچوب تلفیقی و چندبُعدی است که از هم‌نشینی بینش‌های نظریه بازتولید فرهنگی (بوردیو)، ایدئولوژی و برنامه درسی پنهان (اپل، ژیرو[1])، برساخت‌گرایی اجتماعی (برگر و لوکمن)، و الزام معرفت‌شناختی «دانش قدرتمند» (یانگ) شکل گرفته و به‌طور هم‌زمان به نقش نیروهای فرامتنی سیاست‌گذاری فرهنگی حساس است. پژوهش حاضر با تکیه بر این منشور مفهومی و با استفاده از روش فراترکیب کیفی، به دنبال ترکیب یافته‌های مطالعات پیشین و ارائه تصویری جامع، تفسیری و نظریه‌محور از مسائل و چالش‌های کتب جامعه‌شناسی دوره متوسطه دوم است؛ تصویری که هم‌زمان به بازتولید فرهنگی، برساخت معنا، پنهان‌کاری ایدئولوژیک، سیاست‌های هویتی، کیفیت دانش تخصصی و زمینه‌های سیاست‌گذارانه حساس باشد.

در پژوهش حاضر، چارچوب نظری به‌عنوان یک الگوی ازپیش‌تعیین‌شده برای طبقه‌بندی یا کدگذاری یافته‌ها به کار نرفته است. به بیان دقیق‌تر، مضامین، مقوله‌ها و ابعاد نهایی از یافته‌های استخراج‌شده از مطالعات منتخب و از طریق مقایسه، ترکیب و تفسیر بین‌مطالعه‌ای شکل گرفته‌اند و چارچوب‌های نظری بازتولید فرهنگی، برنامه درسی انتقادی، برساخت اجتماعی و دانش قدرتمند صرفاً در مرحله تفسیر و صورت‌بندی معنای یافته‌های سنتزشده مورد استفاده قرار گرفته‌اند. بنابراین، تمایز میان «استخراج یافته‌ها» و «تفسیر نظری یافته‌ها» در این پژوهش حفظ شده است؛ به این معنا که چارچوب نظری تعیین‌کننده مضامین نهایی نبوده، بلکه به تبیین و فهم روابط میان مضامین برآمده از داده‌ها کمک کرده است.

روش شناسی تحقیق

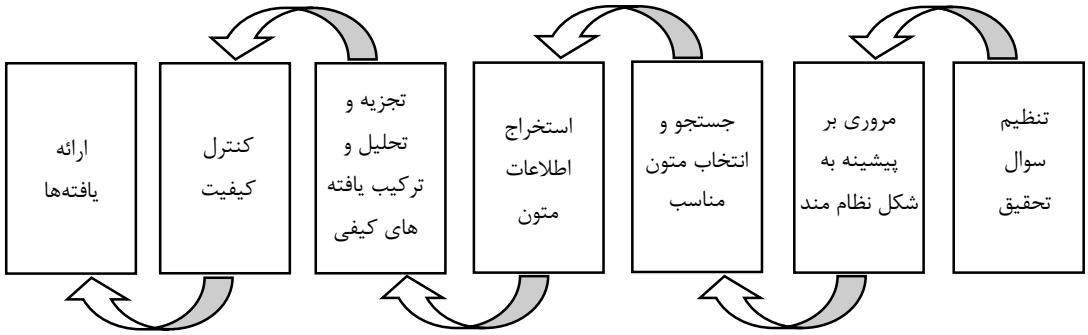
پژوهش حاضر از نظر هدف، کاربردی و از نظر روش‌شناسی، کیفی است. این پژوهش با استفاده از روش فراترکیب[2] و مبتنی بر مطالعه نظام‌مند منابع اطلاعاتی در حوزه کتب جامعه‌شناسی دبیرستان انجام شده است. فراترکیب به عنوان یک رویکرد کیفی تفسیری، امکان ترکیب، تحلیل و یکپارچه‌سازی یافته‌های پژوهش‌های کیفی مختلف را فراهم می‌کند تا درک عمیق‌تر و جامع‌تری از یک پدیده خاص ارائه دهد (Finfgeld-Connett, 2018). به عبارت دیگر، برخلاف مرور نظام‌مند[3] که صرفاً به توصیف و خلاصه‌سازی نتایج می‌پردازد، فراترکیب به دنبال کشف مضامین، استعاره‌ها و مفاهیم جدید از طریق تلفیق یافته‌های کیفی و تفسیر مجدد آن‌هاست (Ludvigsen et al., 2016).

فراترکیب چند ویژگی شاخص دارد: نخست، بازیابی جامع و نظام‌مند که طی آن تمام پژوهش‌ها و گزارش‌های کیفی مرتبط با موضوع گردآوری می‌شود؛ دوم، به‌کارگیری روش‌های تحلیلی متنوع، اعم از کیفی و (در صورت وجود) کمّی، برای تحلیل داده‌های اولیه؛ سوم، تفسیر و تحلیل یافته‌ها با تمرکز بر محتوای اصلی نتایج پژوهش‌ها؛ چهارم، استفاده از رویکردهای نظام‌مند کیفی برای جمع‌بندی و کدگذاری یافته‌ها؛ و پنجم، تکرارپذیری[4] که با طی فرایندی شفاف و تکرارپذیر، پایایی و روایی نتایج را افزایش می‌دهد (Walsh & Downe, 2005).

1. Henry Giroux
2. Meta-Synthesis
3. Systematic Review
4. Replicability

برای اجرای این پژوهش، از مدل هفت مرحله‌ای سندلوسکی و بارسو (Sandelowski & Barroso, 2007) استفاده شده است که به عنوان کامل‌ترین و پراستنادترین چارچوب در حوزه فراترکیب کیفی شناخته می‌شود. این مدل شامل مراحل طرح سوال یا هدف پژوهش[1]؛ جستجوی نظام‌مند و جامع متون[2]؛ غربالگری و انتخاب مطالعات[3]؛ ارزیابی انتقادی و کیفی مطالعات منتخب[4]؛ استخراج و خلاصه‌سازی داده‌ها[5]؛ تجزیه و تحلیل و ترکیب یافته‌ها[6]؛ و در نهایت ارائه و بحث در مورد نتایج[7] می‌باشد.

به منظور تضمین اعتمادپذیری[8] یافته‌ها، پژوهش حاضر از معیارهای چهارگانه لینکلن و گوبا (Lincoln & Guba, 1985) بهره گرفته است که عبارتند از: قابلیت اعتبار[9] که با استفاده از بررسی اعضا[10] و بازبینی همتایان حاصل می‌شود؛ قابلیت انتقال[11] که از طریق ارائه توصیف غنی و دقیق از زمینه پژوهش و فرایندها تأمین می‌گردد؛ قابلیت اطمینان[12] که با مستندسازی کامل تمام مراحل پژوهش و ایجاد یک مسیر حسابرسی بدست می‌آید؛ و قابلیت تایید[13] که با استفاده از نرم‌افزارهای تحلیل داده کیفی و بهره‌گیری از کدگذاری توسط دو پژوهشگر مستقل تضمین می‌شود. در نهایت، برای این تحقیق، اطلاعات و یافته‌های استخراج شده از مطالعات مشابه با استفاده از روش هفت مرحله‌ای سندلوسکی و بارسو (Sandelowski & Barroso, 2007) که چارچوب اصلی فراترکیب است، تحلیل شده‌اند.

نمودار شماره ۱: مراحل اجرای روش فراترکیب (مأخذ: Mohammadhashemi et al., 2019)

جامعه مورد بررسی در این پژوهش شامل همه پژوهش های انجام شده در حوزه کتب جامعه شناسی دبیرستان است. در مجموع ۱۶ پژوهش پذیرفته شده به کمک سامانه جست‌وجوی کتابخانه ها و پژوهشکده هایی مانند نورمگز (noor magz)، جهاد دانشگاهی (SID)، پایگاه نشریات کشور (magiran) و ایران داک (Irandoc) با کلمه کتب جامعه شناسی دبیرستان در قسمت عنوان و محدود کردن جست‌وجو به زبان فارسی و محدوده سال‌های ۱۴۰۵-۱۳۸۸ به دست آمد. با توجه به ماهیت

1. Formulating the research question
2. Systematic literature search
3. Screening and selection of studies
4. Appraisal of study quality
5. Extraction and summary of findings
6. Analysis and synthesis of findings
7. Presentation of synthesized findings
8. Trustworthiness
9. Credibility
10. Member Checking
11. Transferability
12. Dependability
13. Confirmability

روش فراترکیب که به سنتز یافته‌های کیفی می‌پردازد، معیار ورود مطالعات، برخورداری از یافته‌های کیفی قابل استخراج بود. از این رو، هم مطالعات کاملاً کیفی و هم مطالعاتی که با روش‌های ترکیبی انجام شده و دارای بخش کیفی قابل تفکیک بودند، در صورت احراز سایر معیارها، وارد فرایند سنتز شدند. اطلاعات پژوهش‌های منتخب در زیر آمده است:

Zand Salimi et al. (2019) در پژوهشی با عنوان «نقش علایق برسازنده شناخت در کتب جامعه‌شناسی دوره دوم متوسطه» که در کرمانشاه انجام شده، با روش کیفی-انتقادی (نقد درون‌متنی و برون‌متنی) و با نمونه‌گیری سرشماری، هر سه کتاب درسی علوم اجتماعی متوسطه دوم رشته ادبیات و علوم انسانی را بررسی کرده‌اند. یافته‌های آن‌ها نشان می‌دهد که در این کتاب‌ها رویکرد انتقادی جدیدی پدید آمده که در چارچوب علایق سه‌گانه هابرماس نمی‌گنجد و می‌توان آن را «علاقه به بومی‌سازی» نامید؛ رویکردی تلفیقی از عناصر جامعه‌شناسی غربی، عرفان و الهیات، و ناسیونالیسم ایرانی.

Kouchakian & Razzaqi (2023) در مطالعه‌ای با عنوان «تحلیل محتوای کتب جامعه‌شناسی متوسطه دوم بر اساس الگوی ویلیام رومی» که در کرج انجام شده، با روش تحلیل محتوا و با استفاده از تکنیک ویلیام رومی، هر سه کتاب جامعه‌شناسی دوره متوسطه دوم رشته ادبیات و علوم انسانی را به صورت سرشماری بررسی کرده‌اند. نتایج این پژوهش بیانگر غیرفعال بودن متن کتاب جامعه‌شناسی (۱)، متن و تصاویر کتاب جامعه‌شناسی (۲)، و متن و پرسش‌های کتاب جامعه‌شناسی (۳) است.

Kouchakian & Mayeli (2023) در پژوهشی با عنوان «تحلیل محتوای کتب جامعه‌شناسی متوسطه دوم بر اساس الگوی خلاقیت گیلفورد» که در کرج انجام شده، با روش تحلیل محتوا بر مبنای شاخص خلاقیت گیلفورد، هر سه کتاب جامعه‌شناسی دوره متوسطه دوم رشته ادبیات و علوم انسانی را به صورت سرشماری تحلیل کرده‌اند. نتایج نشان می‌دهد که هم در متن و هم در تمرین‌ها و خودآزمایی‌های این کتاب‌ها، به حافظه شناختی توجه بیشتر و به سطوح خلاقیت توجه کمتری شده است.

Farahbakhsh & Ranjdoost (2023) در مطالعه‌ای با عنوان «تحلیل محتوای کتب متوسطه اول و دوم بر اساس توجه به مشارکت سیاسی و دینی (مطالعه موردی: کتب مطالعات اجتماعی و جامعه‌شناسی)» که در مرند انجام شده، با روش تحلیل محتوا بر مبنای چارچوب کرایپندروف و با نمونه‌گیری سرشماری، شش کتاب از کلیه کتب مطالعات اجتماعی و جامعه‌شناسی دوره متوسطه اول و دوم را بررسی کرده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد که بیشترین توجه به مشارکت سیاسی مربوط به «راهپیمایی» و در مشارکت دینی مربوط به «هزینه در مراسم مذهبی» بوده، درحالی‌که بسیاری از شاخص‌های دیگر مانند عضویت در نهادهای سیاسی، نماز جمعه و اعتکاف نادیده گرفته شده‌اند. همچنین تفاوت معناداری بین کتب دوره اول و دوم متوسطه از نظر توجه به این مؤلفه‌ها وجود ندارد.

Zahiri-Nia et al. (2014) در پژوهشی با عنوان «تحلیل محتوای مؤلفه‌های مهارت اجتماعی در کتاب‌های جامعه‌شناسی دوره دوم متوسطه» که در بندرعباس انجام شده، با روش تحلیل محتوا و نمونه‌گیری سرشماری، سه کتاب درسی علوم اجتماعی دوره دوم متوسطه را بررسی کرده‌اند. نتایج حاکی از آن است که مهارت‌های اجتماعی در کتاب چهارم بیش از سوم و در کتاب سوم بیش از دوم است. بیشترین توجه به «درک اجتماعی و شناسایی ارزش‌ها» و کمترین به «آشنایی با قوانین» اختصاص دارد و تفاوت معناداری بین کتاب‌ها از نظر توجه به مؤلفه‌های مهارت اجتماعی مشاهده می‌شود.

Ramyar & Asgharnezhad (2024) در مطالعه‌ای با عنوان «تحلیل محتوای کتاب‌های درسی جامعه‌شناسی رشته ادبیات و علوم انسانی دوره دوم متوسطه بر اساس ارزش‌های اخلاقی» که در شوشتر انجام شده، با روش تحلیل محتوا و نمونه‌گیری

سرشماری، هر سه کتاب جامعه‌شناسی این دوره را بررسی کرده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد که ارزش‌های اخلاقی به‌طور نامتوازن توزیع شده‌اند؛ در پایه دهم و یازدهم «حقیقت‌جویی» بیشترین بسامد را دارد، درحالی‌که در پایه دوازدهم «عدالت» برجسته‌ترین ارزش است. ارزش‌هایی مانند شکیبایی، قناعت، صلح، عزت‌نفس، دگرخواهی، همکاری و همیاری بسیار محدود و گاه صفر هستند و توازن و همسانی در پوشش ارزش‌های اخلاقی رعایت نشده است.

Mowloudi & Abedi Ardakani (2022) در پژوهشی با عنوان «تحلیل و نقد بازتاب گفتمان علوم انسانی اسلامی در کتاب‌های جامعه‌شناسی متوسطه» که در یزد انجام شده، با روش تحلیل گفتمان انتقادی تئون ون دایک و نمونه‌گیری سرشماری، هر سه کتاب درسی جامعه‌شناسی رشته علوم انسانی دوره دوم متوسطه را بررسی کرده‌اند. نتایج نشان می‌دهد که نویسندگان این کتاب‌ها محتوا را با رویکردی ایدئولوژیک تنظیم کرده‌اند و مؤلفه‌های گفتمانی نظیر قطب‌بندی «ما» در برابر «آنها» (مانند انسان الهی در برابر انسان غربی، یا مردمسالاری در برابر لیبرال دموکراسی)، تعمیم‌دهی، و کاربرد عبارت‌های منفی در این کتب قابل مشاهده است.

Amani Zavarem & Naqibzadeh (2021) در مطالعه‌ای با عنوان «مقایسه گفتمان‌های سیاست خارجی در کتاب‌های درسی جامعه‌شناسی دوران ریاست جمهوری خاتمی و احمدی‌نژاد» که در تهران انجام شده، با روش تحلیل محتوا-تحلیل گفتمان و نمونه‌گیری سرشماری، شش کتاب درسی علوم اجتماعی و جامعه‌شناسی رشته علوم انسانی دوره دوم متوسطه را در دو دوره ریاست جمهوری بررسی کرده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد که کتاب‌های این دو دوره الگوی متضادی از سیاست خارجی ارائه می‌دهند: دوره نخست بر تعامل با غرب و نهادهای بین‌المللی تأکید دارد، درحالی‌که دوره دوم رویکردی تقابلی و غرب‌ستیز اتخاذ کرده است. این تغییر بنیادین با هر تحول در قوه مجریه، الگوی جامعه‌پذیری سیاسی دانش‌آموزان را دگرگون می‌کند.

Malekzadegan (2024) در پژوهشی با عنوان «بررسی میزان توجه به تعاملات خانوادگی در کتب درسی دوره متوسطه» که در تهران انجام شده، با روش تحلیل محتوا و نمونه‌گیری هدفمند، کتاب‌های دین و زندگی اول دبیرستان تا پیش‌دانشگاهی، اجتماعی اول دبیرستان و جامعه‌شناسی دوم دبیرستان را بررسی کرده است. نتایج نشان می‌دهد که بیشترین توجه به «نقش مرد در خانواده» و کمترین توجه به «نقش فرزندان» و «نقش مشترک زن و مرد» شده است. همچنین تصاویر مردان به‌طور چشمگیری بیشتر از تصاویر زنان، فرزندان و والدین است و بازنمایی کمتر زنان در تصاویر و اسامی کتب درسی، نشان‌دهنده نابرابری جنسیتی در محتوای آموزشی است.

Karimi & Movahedi (2019) در مطالعه‌ای با عنوان «نقش ساختار سیاسی ایران در سیاست‌گذاری فرهنگی در کتب جامعه‌شناسی در آموزش و پرورش» که در جهرم انجام شده، با روش اکتشافی-تحلیلی (دلفی-پیمایشی) و نمونه‌گیری سرشماری، هر سه کتاب جامعه‌شناسی رشته ادبیات و علوم انسانی دوره متوسطه دوم را بررسی کرده‌اند. نتایج نشان می‌دهد که قوای مقننه، مجریه و قضاییه (به‌ترتیب اولویت) در سیاست‌گذاری فرهنگی کتب درسی دخیل هستند و از میان روش‌های سیاست‌گذاری، «سیاست‌گذاری هدف‌گرا» بیشترین تأثیر را داشته و پس از آن «سیاست‌گذاری مسئله‌محور» و «آینده‌نگر» قرار دارند.

Moradipour (2023) در پژوهشی با عنوان «تحلیل محتوای کتاب درسی جامعه‌شناسی ۲ پایه یازدهم دوره دوم متوسطه بر اساس ساحت‌های شش‌گانه تعلیم و تربیت سند تحول بنیادین آموزش و پرورش» که در میمند انجام شده، با روش تحلیل محتوا و نمونه‌گیری سرشماری، تنها کتاب جامعه‌شناسی ۲ رشته ادبیات و علوم انسانی متوسطه دوم را بررسی کرده است.

یافته‌ها نشان می‌دهد که در بین ساحت‌های شش‌گانه، بیشترین توجه به ترتیب مربوط به ساحت سیاسی و اجتماعی، ساحت علمی و فناورانه، ساحت اعتقادی-عبادی-اخلاقی، ساحت زیستی و بدنی، ساحت اقتصادی و حرفه‌ای، و ساحت هنری و زیبایی‌شناختی بوده است. بیشترین فراوانی را ساحت سیاسی و اجتماعی به خود اختصاص داده و کمترین فراوانی مربوط به ساحت زیبایی‌شناختی و هنری است.

Qorbanalizadeh & Hashemi (2014) در مطالعه‌ای با عنوان «هویت ملی در کتب درسی جامعه‌شناسی ۱ و ۲» که در تهران انجام شده، با روش تحلیل محتوا و نمونه‌گیری سرشماری، دو کتاب جامعه‌شناسی ۱ و ۲ رشته ادبیات و علوم انسانی متوسطه دوم را بررسی کرده‌اند. نتایج نشان می‌دهد که مؤلفه ارزش‌های ملی بیش از سایر مؤلفه‌ها مورد توجه قرار گرفته و تنوع آن بیشتر بوده و عملکرد کتاب جامعه‌شناسی ۲ بهتر است. با این حال، نبود توازن در بیان مؤلفه‌ها، ضعف در اقناع‌سازی، محدودیت زمانی و مکانی مؤلفه‌ها، بی‌توجهی به شخصیت‌های علمی معاصر، و بیان کلیشه‌ها از جمله کاستی‌های مشاهده‌شده است.

Rashidi (2009) در پژوهشی با عنوان «بررسی میزان برخورداری کتاب‌های علوم اجتماعی مقطع دبیرستان از مؤلفه‌های حقوق شهروندی» که در شیراز انجام شده، با روش تحلیل محتوا بر مبنای تکنیک ویلیام رومی و نمونه‌گیری سرشماری، سه کتاب علوم اجتماعی مقطع دبیرستان را بررسی کرده است. نتایج حاکی از آن است که کتاب مطالعات اجتماعی سال اول دبیرستان از لحاظ آموزش حقوق شهروندی در حد قابل قبولی است، کتاب جامعه‌شناسی (۱) در حد متوسط، و کتاب جامعه‌شناسی (۲) سال سوم دبیرستان بسیار ضعیف عمل کرده است.

Zamani-Fard (2015) در مطالعه‌ای با عنوان «تحلیل محتوای کتب درسی دوره دوم متوسطه ایران به لحاظ برخورداری از مؤلفه‌های سبک زندگی اسلامی» که در تهران انجام شده، با روش تحلیل محتوا بر مبنای تکنیک آنتروپی شانون و نمونه‌گیری هدفمند، هشت کتاب درسی دوره دوم متوسطه را بررسی کرده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که میزان توجه به ابعاد، حیطه و مؤلفه‌های سبک زندگی اسلامی در کتاب مطالعات اجتماعی اول دبیرستان ۱۱ درصد و در کتاب جامعه‌شناسی دوم دبیرستان ۸ درصد کل موارد بوده است. در کتاب جامعه‌شناسی سوم دبیرستان نیز این میزان ۱۰,۳ درصد بوده و در هر سه کتاب، مؤلفه اجتماعی بیشترین توجه را داشته است.

Soleimannezhad et al. (2022) در پژوهشی با عنوان «تحلیل محتوای انواع سرمایه‌ها در کتاب جامعه‌شناسی پایه یازدهم علوم انسانی» که در کرج انجام شده، با روش تحلیل محتوا و نمونه‌گیری سرشماری، تنها کتاب جامعه‌شناسی پایه یازدهم علوم انسانی را بررسی کرده‌اند. نتایج نشان می‌دهد که حدود ۴۸ درصد مطالب کتاب به مفهوم سرمایه و انواع آن مربوط بوده و در بین ابعاد چهارگانه سرمایه، بیشترین توجه به ترتیب به سرمایه فرهنگی، سرمایه اجتماعی، سرمایه اقتصادی، و در نهایت سرمایه انسانی اختصاص دارد.

Babakhani et al. (2019) در مطالعه‌ای با عنوان «میزان توجه به رویکردهای تربیت شهروندی قانون‌مدار، مشارکتی و انتقادی در کتب جدیدالتألیف جامعه‌شناسی دوره دوم متوسطه» که در تهران انجام شده، با روش تحلیل محتوا و نمونه‌گیری سرشماری، هر سه کتاب جامعه‌شناسی این دوره را بررسی کرده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد که بیشترین توجه به مؤلفه‌های تربیت شهروندی در کتاب پایه دوازدهم و کمترین در کتاب پایه یازدهم صورت گرفته است. از بین سه رویکرد، بیشترین حجم به رویکرد تربیت شهروند قانون‌مدار و کمترین حجم به رویکرد تربیت شهروند انتقادی اختصاص یافته است.

در این پژوهش از روش فراترکیب استفاده شده که به ترتیب مراحل آن در ادامه آمده است:

مرحلهٔ اول، طرح سوال‌های تحقیق: برای تنظیم سوال پژوهش از پارامترهای مختلفی مانند جامعهٔ مورد مطالعه، چه چیزی، چه موقع و چگونه روش استفاده می‌شود. در این پژوهش، سوالات زیر کنکاش و جست‌وجو شدند:

۱. یافته‌های پژوهش‌های کیفی پیشین درباره مسائل و چالش‌های کتب جامعه‌شناسی دوره متوسطه دوم چگونه قابل ترکیب و صورت‌بندی در قالب مضامین و ابعاد کلان است؟
۲. چه الگوهای تکرارشونده و مضامین مشترکی در یافته‌های پژوهش‌های مورد بررسی مشاهده می‌شود و این الگوها چگونه در سطوح بالاتر قابل تلفیق و صورت‌بندی هستند؟
۳. چه روابط مفهومی و الگوهای پیونددهنده‌ای میان مضامین و یافته‌های استخراج‌شده از مطالعات منتخب قابل شناسایی است و بر مبنای این روابط چه الگوی تفسیری از مسائل و چالش‌های کتب جامعه‌شناسی دوره متوسطه دوم می‌توان ارائه کرد؟

مرحلهٔ دوم، مروری بر ادبیات به‌شکلی نظام‌مند: در این مرحله کلمات کلیدی مرتبط انتخاب و در سراسر تحقیق تعاریف واژه‌های جست‌وجو یا چارچوب زمانی به‌طور مستمر دوباره ارزیابی شدند؛ بنابراین محقق جست‌وجوی سیستماتیک خود را بر مقالات منتشرشده در مجله‌های مختلف متمرکز می‌کند. در پایان نیز مجموعه‌ای از جست‌وجوهای آنلاین را انجام می‌دهد تا مطالعات منتخب را مشخص کند. در این پژوهش، محقق جست‌وجوی نظام‌مند خود را بر پایگاه‌های مجلات علمی مصوب در سایت Irandoc، noormags، و SID و magiran متمرکز کرده است. همچنین واژگان کلیدی مرتبط که عبارت بودند از کتاب جامعه شناسی، دبیرستان و رویکرد فراترکیب جستجو شدند.

مرحله سوم، جستجو و انتخاب متون مناسب: در این مرحله، محقق در هر بازبینی تعدادی از مقالات را رد می‌کند که در فرایند فراترکیب بررسی می‌شوند. همچنین مشخص می‌کند آیا مقالات یافت‌شده متناسب با سؤال تحقیق هستند یا خیر. به‌منظور رسیدن به این هدف، او مجموعه مطالعات منتخب را چندین بار بازبینی می‌کند تا به مقالات منتخب دست یابد. ملاک‌های انتخاب مقالات عبارت‌اند از:

- محل چاپ مقاله: مقالات پذیرش‌شده در پایگاه مجلات علمی معتبر کشور در حوزه علوم انسانی که شامل Irandoc ، noormags، و SID و magiran است.
- موضوع مدنظر: مسائل و چالش‌های کتب جامعه شناسی دبیرستان؛
- حیطه کلی تحقیق: مسائل و چالش‌های کتب جامعه شناسی دبیرستان؛
- روش تحقیق: مطالعه کیفی؛
- محدوده زمانی تحقیق: پژوهش‌ها از سال ۱۴۰۵-۱۳۸۸؛
- زبان استفاده‌شده: فارسی.

بر مبنای برنامه مهارت‌های ارزیابی حیاتی به بررسی کیفیت مقالات براساس ده معیار زیر پرداخته شد (هر معیار حداکثر ۵ امتیاز): هدف پژوهش، اصول و روش‌ها، ساختار پژوهش، نمونه، مرتب‌سازی داده‌ها، انعکاس‌پذیری، مبانی اخلاق حرفه‌ای، دقت تحقیق، تبیین روشن نتایج و نتیجه‌گیری کلی تحقیق در نظر گرفته شد. در پایان نمرات کلی مقالات محاسبه و در قالب نمره نهایی در جدول آمده است. در نهایت از میان ۴۵ مقاله، ۱۶ مقاله بر اساس ۱۰ معیار ذکر شده تایید شدند. با توجه به نتایج حاصل شده حداکثر امتیاز داده شده ۴۸ و حداقل امتیاز داده شده ۳۵ بوده است؛ به طوری که مقالات با امتیاز کمتر از ۳۵ از تحلیل حذف شدند.

جدول شماره ۱: امتیازات مقالات منتخب

شماره مقاله	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸
نمره نهایی	۴۹	۳۸	۴۵	۳۹	۴۱	۴۸	۴۵	۴۰
شماره مقاله	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴	۱۵	۱۶
نمره نهایی	۳۹	۴۱	۴۲	۴۶	۳۹	۴۵	۴۰	۳۶

از میان ۴۵ مقاله جستجو شده، ۱۱ مقاله به دلیل تطابق نداشتن عنوان حذف و ۱۰ مقاله به دلیل تناسب نداشتن چکیده از فهرست بررسی خارج شدند. همچنین ۵ مقاله محتوای مرتبط نداشتند و ۳ مقاله به دلیل نداشتن کیفیت لازم بررسی نشدند. درنهایت نیز ۱۶ مقاله بررسی شدند.

مرحله چهارم، تبیین استخراج نتایج: در روش فراترکیب، پژوهشگر به طور پیوسته مقالات منتخب و نهایی شده را به منظور دستیابی به یافته‌های درون محتوای جزئی که در آن‌ها مطالعات اصلی و اولیه انجام می‌شوند، چند بار مطالعه می‌کند، در مرحله تبیین و استخراج نتایج، محتوای مقالات منتخب و نهایی شده به منظور دستیابی به ابعاد، مؤلفه‌ها، شاخص‌های اثرگذار و یافته‌های درون محتوایی چندین بار مرور می‌شوند.

مرحله پنجم، بررسی و ادغام نتایج: با توجه به اینکه هدف فراترکیب ایجاد تفسیری یکپارچه و جدید از یافته‌ها است، یافته‌ها در این مرحله نشان می‌دهد در پژوهش‌های گذشته تاکنون چنین مطالعه نظام‌مندی انجام نگرفته است. هریک از مطالعات پیشین نیز تنها به جنبه‌ای ویژه از ابعاد، مؤلفه‌ها و شاخص‌های اثرگذار در کتب جامعه شناسی دبیرستان توجه داشته و هیچ‌یک از تحقیقات چارچوبی منسجم و نظام‌مند نداشته است. در جدول شماره ۳، کدهای نهایی استخراج‌شده مرتبط با هر مضمون نشان داده شده است.

با توجه به اینکه هدف فراترکیب ایجاد تفسیری یکپارچه و جدید از یافته‌ها است، یافته‌ها در این مرحله نشان می‌دهند در پژوهش‌های گذشته تاکنون چنین مطالعه نظام‌مندی انجام نگرفته است. هر یک از مطالعات پیشین نیز تنها به جنبه‌ای ویژه از ابعاد، مؤلفه‌ها و شاخص‌های اثرگذار در کتب جامعه‌شناسی دبیرستان توجه داشته و هیچ‌یک از تحقیقات چارچوبی منسجم و نظام‌مند نداشته است.

فرایند تحلیل داده‌های فراترکیب در سه سطح انجام شد. در سطح نخست، یافته‌های صریح و قابل استخراج هر یک از مطالعات منتخب به‌عنوان واحدهای تحلیل ثبت و در قالب کدهای اولیه صورت‌بندی شدند. در این مرحله تلاش شد کدها حتی‌الامکان نزدیک به معنای گزارش‌شده در مطالعه اصلی باقی بمانند و از تحمیل مقوله‌های نظری پیشینی به یافته‌ها پرهیز شود. در سطح دوم، کدهای مشابه، هم‌معنا یا دارای دلالت مشترک، از طریق مقایسه بین‌مطالعه‌ای با یکدیگر مقایسه و در قالب مضامین سطح سوم و سپس مضامین سطح دوم ادغام شدند. ملاک ادغام، مشابهت معنایی، هم‌پوشانی مفهومی و تکرار الگو در بیش از یک مطالعه بود.

در سطح سوم، مضامین سطح دوم بر اساس روابط مفهومی میان آنها و با توجه به سؤال پژوهش در ابعاد کلان سازمان یافتند. بدین ترتیب، «ابعاد» به‌عنوان مقوله‌هایی ازپیش‌تعیین‌شده وارد تحلیل نشدند، بلکه حاصل تجمیع و انتزاع تدریجی مضامین و مقایسه آنها در میان مطالعات منتخب بودند. در مواردی که یک یافته قابلیت انتساب به بیش از یک مضمون را داشت، بر مبنای معنای غالب آن در مطالعه اولیه و نسبت آن با سایر یافته‌ها تصمیم‌گیری شد. همچنین یک عامل فرامتنی با

عنوان «نقش ساختار سیاسی در سیاست‌گذاری فرهنگی» شناسایی شد که در سطح تفسیری، با هر سه بُعد کلان رابطه مفهومی دارد. بر این اساس، مدل نهایی پژوهش حاصل بازسازی تفسیری و ترکیب الگوهای مشترک در مطالعات منتخب است.

یافته‌های پژوهش

سنتز یافته‌های ۱۶ مطالعه منتخب به شناسایی سه مضمون اصلی (بُعد کلان)، هشت مضمون سطح دوم و شانزده مضمون سطح سوم منجر شد که در جدول شماره ۲ ارائه شده است.

جدول شماره ۲: مضامین و کدهای مربوط به مسائل و چالش‌های کتب درسی جامعه‌شناسی دبیرستان

ردیف	مضمون اصلی	مضمون سطح دوم	مضمون سطح سوم	کدها	مقاله ها
۱	ابعاد ایدئولوژیک-گفتمانی و سوگیری‌های ارزشی	دوگانه‌سازی «ما/آنها» و غیریت‌سازی	قطب‌بندی هویتی-تمدنی	انسان الهی در برابر انسان غربی؛ مردمسالاری در برابر لیبرال دموکراسی	(Zand Salimi et al., 2019; Asgharnezhad & Ramyar, 2024; Abedi Ardakani & Mowloudi, 2022;Naqibzadh & Amani Zavarem, 2021; Moradipour, 2023; Hashemi & Qorbanalizadeh, 2014; Zamani-Fard, 2015)
			غرب‌ستیزی تقابلی در برابر تعامل‌گرایی	نوسان گفتمان سیاست خارجی از تعامل به تقابل با تغییر دولت‌ها	
			تلفیق ایدئولوژیک با بومی‌گرایی	ترکیب جامعه‌شناسی غربی، عرفان و الهیات، و ناسیونالیسم ایرانی (علاقه به بومی‌سازی)	
		برجسته‌سازی و حاشیه‌رانی ارزش‌ها	توزیع نامتوازن ارزش‌های اخلاقی	حقیقت‌جویی بیشترین فراوانی؛ شکیبایی، قناعت، صلح، عزت‌نفس، دگرخواهی بسیار محدود یا صفر	
			غلبه ارزش‌های ملی-سیاسی بر سایر ساحت‌ها	بیشترین توجه به ساحت سیاسی-اجتماعی؛ کمترین توجه به ساحت زیبایی‌شناختی و هنری	
			بازنمایی کلیشه‌ای و فقر تنوع	وجود کلیشه‌ها، ضعف در اقناع‌سازی، بی‌توجهی به شخصیت‌های علمی معاصر	
۲	ابعاد ساختاری-محتوایی و کاستی های آموزشی	کیفیت و پویایی محتوای متنی	غیرفعال‌بودن محتوای آموزشی	متن، تصاویر و پرسش‌های کتب جامعه‌شناسی ۱، ۲ و ۳ عمدتاً غیرفعال هستند	(Razzaqi & Kouchakian, 2023; Mayeli & Kouchakian, 2023; Zahiri-Nia et al., 2014; Farahbakhsh & Ranjdoost, 2023; Rashidi, 2009; Soleimannezhad et al., 2022)
			غلبه حافظه شناختی بر خلاقیت	توجه بیشتر به حافظه شناختی و توجه کمتر به سطوح خلاقیت (در متن، تمرین و خودآزمایی)	
		توازن و انسجام مفهومی	عدم تعادل در پوشش مهارت‌های اجتماعی	تفاوت معنادار بین پایه‌ها؛ بیشترین توجه به «درک اجتماعی» و کمترین به «آشنایی با قوانین»	

ردیف	مضمون اصلی	مضمون سطح دوم	مضمون سطح سوم	کدها	مقاله ها
			توزیع نامتوازن انواع سرمایه	توجه بیشتر به سرمایه فرهنگی و اجتماعی و کمترین توجه به سرمایه انسانی	
			پراکندگی و عدم توازن مؤلفه‌های هویت ملی	تنوع بیشتر مؤلفه‌های ارزش‌های ملی اما با توزیع نامتوازن و محدودیت زمانی-مکانی	
		جامعیت و شمول محتوایی	ضعف در آموزش حقوق شهروندی	کتاب جامعه‌شناسی ۲ بسیار ضعیف و جامعه‌شناسی ۱ در حد متوسط	
			مغفول ماندن اشکال متنوع مشارکت	تأکید بر «راهپیمایی» و «هزینه در مراسم مذهبی» و نادیده‌گرفتن عضویت در نهادها و انجمن ها	
۳	ابعاد هویتی-بازنمایی و عدالت اجتماعی	نابرابری و کلیشه های جنسیتی	بازنمایی نابرابر زن و مرد	تصاویر مردان به‌طور چشمگیری بیشتر از زنان؛ بیشترین توجه به «نقش مرد در خانواده» و کمترین به «نقش مشترک زن و مرد	(Malekzadegan, 2024; Babakhani et al., 2019; Naqibzadeh & Amani Zavarem, 2021; Zamani-Fard, 2015; Movahedi & Karimi, 2019)
		الگوی شهروندسازی و جامعه‌پذیری سیاسی	غلبه شهروندی قانون‌مدار بر مشارکتی و انتقادی	بیشترین حجم برای تربیت شهروند قانون مدار و کمترین برای تربیت شهروند انتقادی	
			نوسان الگوی جامعه پذیری با تغییر دولت	تغییر بنیادین الگوی جامعه‌پذیری سیاسی دانش‌آموزان با هر تحول در قوه مجریه	
		پیوند محتوا با زیست‌جهان دانش‌آموز	غفلت از سبک زندگی اسلامی در حد انتظار	پوشش کم مؤلفه‌های سبک زندگی اسلامی در کتب مختلف	
۴	عامل فرامتنی	سیاست‌گذاری فرهنگی	نقش ساختار سیاسی در تدوین کتب	تأثیرپذیری از قوای مقننه، مجریه و قضاییه؛ غلبه «سیاست‌گذاری هدف‌گرا»	(Movahedi & Karimi, 2019)

به‌منظور شفاف‌سازی مسیر استنتاج و ایجاد قابلیت ردیابی میان یافته‌های مطالعات اولیه و مضامین نهایی، نمونه‌هایی از فرایند تبدیل یافته‌های گزارش‌شده در مطالعات منتخب به کدهای اولیه، مضامین سطح سوم، مضامین سطح دوم و ابعاد کلان در جدول (3) ارائه شده است. این جدول نشان می‌دهد که مضامین نهایی از طریق مقایسه و ادغام یافته‌های مطالعات منتخب شکل گرفته‌اند و صرفاً بر مبنای چارچوب نظری از پیش تعیین نشده‌اند.

جدول شماره ۳: نمونه‌ای از مسیر ردیابی یافته‌های مطالعات اولیه تا مضامین و ابعاد نهایی

یافته گزارش‌شده در مطالعه اولیه	کد اولیه	مضمون سطح سوم	مضمون سطح دوم	بعد کلان	منبع/مطالعه گزارش‌دهنده
غیرفعال بودن متن، تصاویر و پرسش‌های کتب جامعه‌شناسی ۱، ۲ و ۳	غیرفعال‌بودن محتوای آموزشی	محتوای غیرفعال	کیفیت و پویایی محتوای متنی	ساختاری-محتوایی	(Razzaqi & Kouchakian, 2023; Zahiri-Nia et al., 2014; Rashidi, 2009; Soleimannezhad et al., 2022)
توجه بیشتر به حافظه شناختی و توجه کمتر به سطوح خلاقیت در متن، تمرین و خودآزمایی	غلبه حافظه بر خلاقیت	حافظه‌محوری	کیفیت و پویایی محتوا	ساختاری-محتوایی	(Mayeli & Kouchakian, 2023)
قطب‌بندی انسان الهی در برابر انسان غربی؛ مردم‌سالاری در برابر لیبرال دموکراسی	دوگانه‌سازی هویتی	غیریت‌سازی	دوگانه‌سازی «ما/آنها»	ایدئولوژیک-گفتمانی	(Abedi Ardakani & Mowloudi, 2022; Zand Salimi et al., 2019; Naqibzadeh & Amani Zavarem, 2021; Moradipour, 2023; Hashemi & Qorbanalizadeh, 2014)
غلبه تربیت شهروند قانون‌مدار بر رویکردهای مشارکتی و انتقادی	شهروندی قانون‌مدار	شهروندی منفعل	الگوی شهروندسازی و جامعه‌پذیری سیاسی	هویتی-بازنمایی	(Babakhani et al., 2019)
توزیع نامتوازن ارزش‌های اخلاقی (حقیقت‌جویی بیشترین؛ شکیبایی، قناعت، صلح، عزت‌نفس، دگرخواهی بسیار محدود یا صفر)	نابرابری در توزیع ارزش‌ها	برجسته‌سازی/حاشیه‌رانی ارزش‌ها	سوگیری ارزشی	ایدئولوژیک-گفتمانی	(Asgharnezhad & Ramyar, 2024)

یافته‌ها نشان داد که چالش‌های کتب جامعه‌شناسی دبیرستان حول سه بُعد کلان سازمان می‌یابند. بُعد اول (ایدئولوژیک-گفتمانی) با ۷ مقاله، پرتکرارترین و محوری‌ترین چالش را آشکار می‌سازد: کتاب‌ها عرصه یک «مهندسی هویتی» ایدئولوژیک هستند که از طریق دوگانه‌سازی «ما/آنها»، غرب‌ستیزی (یا نوسان میان تعامل و تقابل) و تلفیق التقاطی عناصر بومی و دینی با نظریه غربی عمل می‌کند. این یافته مستقیماً با نظریه اپل (Apple, 2019) مبنی بر «دانش رسمی» به‌عنوان عرصه کشمکش قدرت و نیز بینش آو (Au, 2024) درباره ماهیت ذاتاً سیاسی برنامه درسی هم‌خوان است.

بُعد دوم (ساختاری-محتوایی) با ۵ مقاله، به کاستی‌های درونی محتوا می‌پردازد: متون «غیرفعال» و حافظه‌محور، توزیع نامتوازن سرمایه‌ها و مهارت‌ها میان پایه‌ها، و ضعف در پوشش حقوق شهروندی. این یافته‌ها بازتاب دهنده نقد یانگ (Young, 2013)به «بحران در نظریه برنامه درسی» است: کتاب‌ها نه «دانش قدرتمند» (مفاهیم تخصصی جامعه‌شناسی) را با عمق کافی منتقل می‌کنند و نه مهارت‌های تحلیلی و انتقادی را پرورش می‌دهند.

بُعد سوم (هویتی–بازنمایی) با ۳ مقاله، نابرابری‌های جنسیتی، غلبه شهروندی منفعل و قانون‌مدار بر مشارکتی–انتقادی، و پیوند ضعیف محتوا با زیست‌جهان نوجوان ایرانی را آشکار می‌سازد. این بعد با نظریه بوردیو (Bourdieu & Passeron, 1990) و تحلیل بازنمایی «دیگری» (Busey & Dowie-Chin, 2024) مرتبط است: زنان به‌عنوان «دیگری» در حاشیه قرار می‌گیرند و شهروند ایدئال، دنباله‌روی منفعل نظم موجود تعریف می‌شود. همچنین یک عامل فرامتنی («نقش ساختار سیاسی در سیاست‌گذاری فرهنگی») شناسایی شد که به‌عنوان نیروی علی بیرونی، هر سه بُعد را تحت‌الشعاع قرار می‌دهد.

در مجموع، سنتز نهایی نشان می‌دهد که چالش‌های کتب جامعه‌شناسی را نمی‌توان صرفاً به «ضعف تألیف» یا «ناهماهنگی محتوایی» تقلیل داد، بلکه باید آن‌ها را در چارچوب «اقتصاد سیاسی برنامه درسی» فهمید: میدان آموزش، عرصه نبرد گفتمان‌های رقیب (دینی، ملی‌گرایانه، علمی و جهانی) است و کتاب درسی، برآیند موقت این کشمکش.

مرحله ششم، تعیین کیفیت نتایج: محقق برای کنترل نتایج استخراجی خود از مقایسه نظراتش با چند خبره دیگر نیز استفاده کرده است. نتایج نیز به کمک شاخص کاپا ارزیابی و تأیید شدند. یکی از تکنیک‌های سنجش پایایی در فراترکیب محاسبه شاخص کاپا است. برای این منظور از روش توافق بین دو کدگذار (محقق و یک نفر نخبه) استفاده شده است. بدین‌صورت که علاوه بر محقق که اقدام به کدگذاری اولیه کرده است، محققی دیگر نیز همان متن را که خود محقق کدگذاری کرده، بدون اطلاع از کدهای او و جداگانه کدگذاری کرده است. اگر کدهای این دو محقق به هم نزدیک باشد، نشان‌دهنده توافق بالا میان این دو کدگذار است که پایایی را بیان می‌کند. برای محاسبه ضریب توافق دو کدگذار از ضریب کاپا استفاده شده است. در سنجش به‌وسیله شاخص کاپا، Po میزان توافق مشاهده‌شده و Pe میزان توافق مورد انتظار است. مقدار ضریب کاپا بین دو عدد ۰ و ۱ در نوسان است. نزدیک‌بودن مقدار کاپا به عدد ۱ نشان‌دهنده توافق بیشتر است. در پژوهش حاضر کدگذاری ۱۰ مقاله با محقق دیگری که در زمینه فراترکیب خبره بود، درمیان گذاشته شد. نتیجه توافق بین کدگذاری در جدول شماره ۴ آمده است.

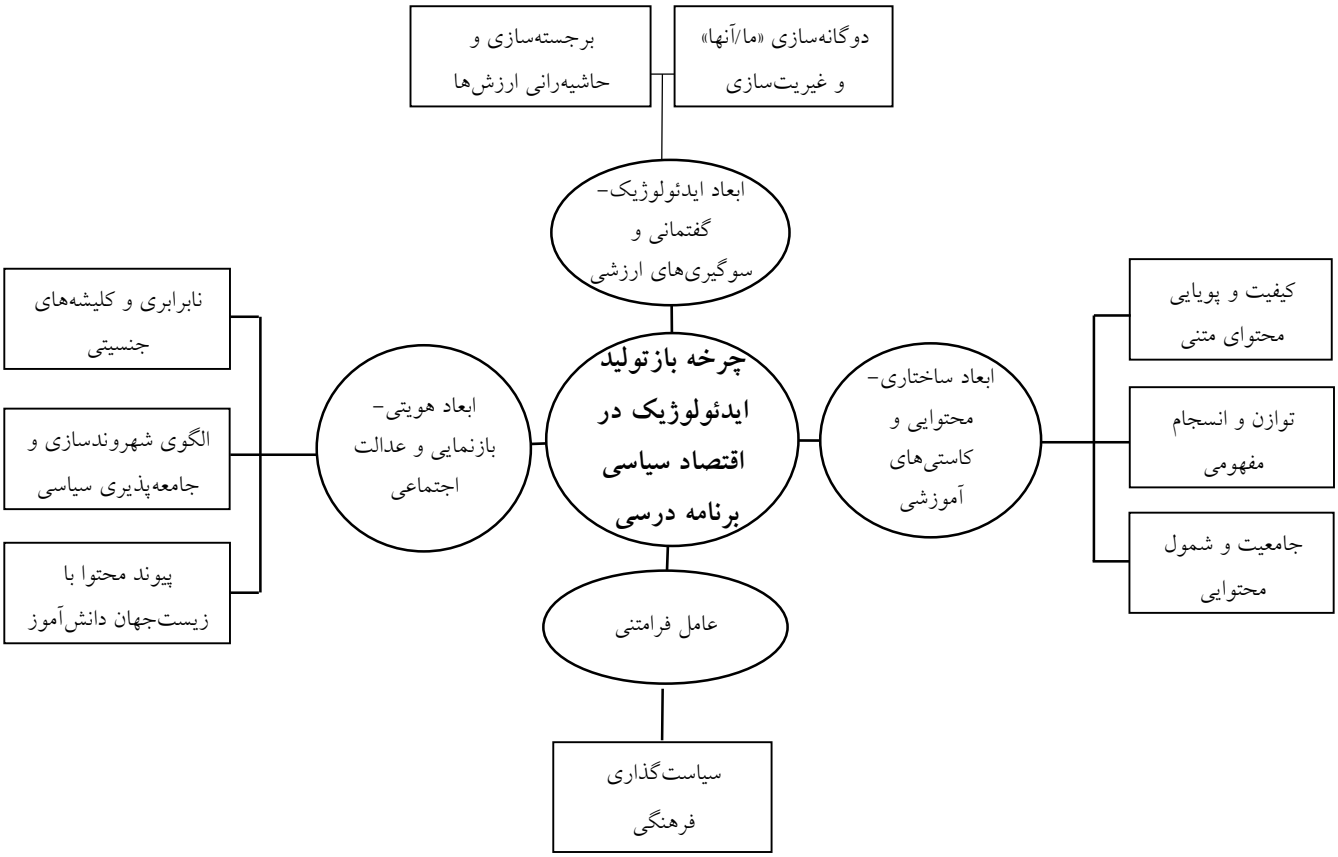
جدول شماره ۴: نتیجه آزمون کاپا به منظور تعیین میزان توافق کدگذاری مقالات

	ارزش	خطاهای استاندارد مجانبی a	T تقریبی b	اهیمت تقریبی
اندازه گیری توافق کاپا	۰,۷۸	۰,۰۹	۸,۶۷	۰,۰۰۰
N از موارد معتبر	۱۰			

بر اساس جدول شماره ۴، ضریب کاپای به‌دست‌آمده ۰,۷۸ است که بر اساس طبقه‌بندی لندیس و کخ (۱۹۷۷)، توافق «قابل‌توجه[1]» را نشان می‌دهد. همچنین مقدار اهمیت تقریبی (۰,۰۰۰) کوچک‌تر از ۰,۰۵ است؛ بنابراین فرض صفر مبنی بر تصادفی‌بودن توافق بین دو کدگذار رد می‌شود و هم‌وابستگی معنادار میان کدهای استخراجی تأیید می‌گردد. این نتیجه بیانگر آن است که فرایند کدگذاری از پایایی و اعتمادپذیری کافی برخوردار بوده و یافته‌های حاصل از فراترکیب از ثبات لازم برخوردارند.

مرحله هفتم، اعلام نتایج: در این مرحله از روش فراترکیب، یافته‌های حاصل از مراحل گذشته در قالب یک مدل براساس ابعاد و مؤلفه‌ها ارائه شده است.

1. Substantial

نمودار شماره ۲: یافته‌های حاصل از مراحل گذشته در قالب یک مدل

بحث و نتیجه‌گیری:

بر مبنای فرایند سنتز انجام‌شده، مضامین و ابعاد مطرح‌شده در این بخش از مقایسه و ادغام یافته‌های مطالعات منتخب به دست آمده‌اند و به‌عنوان مقوله‌هایی از پیش تعیین‌شده وارد تحلیل نشده‌اند. بدین ترتیب، تفسیر حاضر بر پایه زنجیره‌ای از یافته‌های اولیه، کدهای استخراج‌شده و مضامین ادغام‌شده شکل گرفته است؛ بنابراین، چارچوب‌های نظری مورد استفاده در این بخش نقش تفسیری دارند و برای تبیین روابط میان مضامین برآمده از داده‌ها به کار گرفته شده‌اند. بر این اساس، مدل «چرخه بازتولید ایدئولوژیک» نیز به‌عنوان یک صورت‌بندی تفسیری از روابط میان یافته‌های سنتزشده ارائه می‌شود، نه به‌عنوان رابطه‌ای علّی که در پژوهش حاضر آزمون شده باشد.

فراترکیب ۱۶ مطالعه، امکان عبور از مجموعه‌ای پراکنده از کاستی‌ها و صورت‌بندی یک الگوی یکپارچه از یافته‌ها را فراهم می‌کند؛ در این چارچوب، «چرخه بازتولید ایدئولوژیک در اقتصاد سیاسی برنامه درسی» به‌عنوان یک صورت‌بندی تفسیری از پیوند میان مضامین برآمده از مطالعات منتخب پیشنهاد می‌شود. این کد مرکزی، همچون نخی نامرئی، ابعاد سه‌گانه شناسایی‌شده را به یکدیگر می‌دوزد و داستانی پویا از تعامل سیاست، محتوا و سوژه‌سازی را روایت می‌کند. در این روایت، کتاب‌های جامعه‌شناسی ایران نه انتقال‌دهندگان خنثای دانش، که کارگاه‌های مهندسی هویت‌اند؛ جایی که هر جزء، بازوی جزء دیگر می‌شود تا محصول نهایی، یعنی «شهروند منفعل قانون‌مدار»، با کمترین اصطکاک تولید شود.

در سطح تفسیری، یکی از زمینه‌های مهم برای فهم این الگو، میدان سیاست‌گذاری فرهنگی است؛ چنان‌که یافته

مطالعه Karimi & Movahedi (2019) بر نقش ساختار سیاسی و غلبه سیاست‌گذاری هدف‌گرا در سیاست‌گذاری فرهنگی مرتبط با کتب جامعه‌شناسی دلالت دارد. یافته مطالعه Karimi & Movahedi (2019) درباره نقش ساختار سیاسی و غلبه «سیاست‌گذاری هدف‌گرا» این امکان را فراهم می‌کند که برخی جهت‌گیری‌های مشاهده‌شده در محتوای کتاب‌ها در نسبت با زمینه سیاست‌گذاری فرهنگی مورد تفسیر قرار گیرند. از این منظر، سیاست‌گذاری فرهنگی را می‌توان به‌عنوان یک عامل فرامتنی و زمینه‌ای در فهم الگوهای مشاهده‌شده در مطالعات منتخب در نظر گرفت، نه به‌عنوان یک رابطه علّی اثبات‌شده. در پرتو این یافته، می‌توان برخی از مرزبندی‌های هویتی مشاهده‌شده در مطالعات منتخب، از جمله دوگانه‌سازی «ما/آنها» و نوسان میان تعامل و تقابل با غرب، را در نسبت با زمینه‌های سیاست‌گذاری فرهنگی تفسیر کرد. مرزبندی‌هایی که با دوگانه‌سازی «ما/آنها» (Abedi Ardakani & Mowloudi, 2022) و نوسان میان تعامل و تقابل با غرب (Naqibzadeh & Amani Zavarem, 2021) جهان را به دو قطب «الهی–خودی» و «غربی–دیگری» تقسیم می‌کنند. این منطق دوگانه‌ساز، آن‌گونه که اپل (Apple, 2019) می‌گوید، مصداق بارز «دانش رسمی» به‌عنوان میدان نبرد گفتمانی است؛ جایی که گروه‌های مسلط، مرز میان دانش مشروع و نامشروع را تعیین می‌کنند. در همین راستا، تلفیق عناصر جامعه‌شناسی غربی با عرفان، الهیات و ناسیونالیسم ایرانی را می‌توان، بر اساس یافته مطالعه Zand Salimi et al. (2019) به‌عنوان الگویی از بومی‌سازی محتوای جامعه‌شناختی تفسیر کرد؛ تفسیری که نیازمند بررسی بیشتر در پژوهش‌های مستقل است.

در سطح دیگری از سنتز، یافته‌های مربوط به ویژگی‌های ساختاری و محتوایی کتاب‌ها، امکان بررسی ارتباط مفهومی میان جهت‌گیری‌های ایدئولوژیک و شیوه سازمان‌دهی محتوا را فراهم می‌کنند. مطالعات سنتزشده نشان می‌دهند که متون، تصاویر و پرسش‌های کتاب‌ها عمدتاً «غیرفعال» هستند Kouchakian & Razzaqi (2023) و سطوح خلاقیت و تفکر انتقادی نیز در آنها کمتر مورد توجه قرار گرفته است Kouchakian& Mayeli (2023) این یافته‌ها را می‌توان در پرتو ادبیات برنامه درسی انتقادی، فراتر از یک کاستی صرفاً آموزشی تفسیر کرد؛ به این معنا که محدودبودن فرصت‌های پرسشگری، تحلیل و تفکر انتقادی می‌تواند با محدودشدن امکان مواجهه دانش‌آموز با روایت‌ها و دیدگاه‌های متنوع همراه باشد. بااین‌حال، نسبت‌دادن این وضعیت به یک کارکرد پنهان یا قصد مشخص، نیازمند شواهد تجربی مستقلی است. محتوایی که دانش‌آموز را به پرسشگری وادارد، خطر واژگونی روایت رسمی را در پی دارد. از این منظر، غلبه حافظه شناختی بر خلاقیت و توزیع نامتوازن مهارت‌ها و سرمایه‌ها (Zahiri-Nia et al., 2014؛ Soleimannezhad et al., 2022) همگی قطعاتی از یک پازل واحدند. از منظر «دانش قدرتمند» یانگ (Young, 2013)، این یافته‌ها را می‌توان نشانه‌ای از محدودبودن ظرفیت کتاب برای انتقال دانش تخصصی، تحلیلی و انتقادی جامعه‌شناختی دانست؛ بااین‌حال، این تفسیر به معنای اثبات وجود قصد آگاهانه برای محدودکردن چنین دانشی نیست. وقتی کتاب به «راهپیمایی» و «هزینه در مراسم مذهبی» به‌عنوان شاخص‌های غالب مشارکت بسنده می‌کند و عضویت در نهادهای مدنی و انجمن‌ها را نادیده می‌گیرد (Farahbakhsh & Ranjdoost, 2023)، یا ارزش‌هایی چون صلح و دگرخواهی را به حاشیه می‌راند (Asgharnezhad & Ramyar, 2024)، عملاً جهان‌زیست سیاسی مطلوب خود را برمی‌سازد و هم‌زمان، راه‌های بدیل کنشگری را مسدود می‌کند.

در سطح هویتی ـ بازنمایی، یافته‌های مطالعات منتخب با الگوهایی چون غلبه تربیت شهروند قانون‌مدار بر رویکردهای مشارکتی و انتقادی (Babakhani et al., 2019) و بازنمایی نابرابر جنسیتی (Malekzadegan, 2024) همراه‌اند. این مجموعه یافته‌ها امکان آن را فراهم می‌کند که الگوهای بازنمایی و شهروندسازی را در نسبت با ویژگی‌های ایدئولوژیک و ساختاری شناسایی‌شده تفسیر کنیم؛ هرچند نمی‌توان بر اساس این مطالعات، رابطه علّی مستقیمی میان ویژگی‌های متن و شکل‌گیری

قطعی نوع خاصی از سوژه اجتماعی را اثبات کرد. اینجا نظریه بازتولید فرهنگی بوردیو (Bourdieu & Passeron, 1990) جان می‌گیرد؛ کتاب درسی به‌مثابه «سرمایه فرهنگی عینیت‌یافته»، خشونت نمادین را اعمال می‌کند و سلسله‌مراتب قدرت را در قالب حقیقتی بدیهی بازنمایی می‌نماید. زنان و اقلیت‌ها در این میدانِ بازنمایی، یا غایب‌اند یا در حاشیه، و مردِ قانون‌مدار در مرکز ایستاده است. جالب آنکه این سوژه‌سازی، بر پایه واقعیتی متزلزل بنا شده است: الگوی جامعه‌پذیری سیاسی دانش‌آموزان با تغییر دولت‌ها دچار نوسان بنیادین می‌شود (Naqibzadeh & Amani Zavarem, 2021) و پیوند محتوا با سبک زندگی اسلامی و تجربه زیسته نوجوان ایرانی بسیار ضعیف است (Zamani-Fard, 2015). این نوسان و شکاف، درست از دیدگاه برساخت‌گرایی اجتماعی(Berger & Luckmann, 1966)، فرایند درونی‌سازی را شکننده می‌کند: «واقعیت عینیت‌یافته» در کتاب با واقعیت زیسته در تضاد می‌افتد و بحران معنا را دامن می‌زند. از این منظر، می‌توان برخی الگوهای مشاهده‌شده در محتوا و بازنمایی را در نسبت با مسئله بازتولید و تثبیت معانی مسلط تفسیر کرد؛ بااین‌حال، تعیین اینکه این الگوها تا چه اندازه پیامد ساختارهای نهادی و سیاست‌گذاری هستند یا ناشی از قصد و انتخاب آگاهانه کنشگران‌اند، نیازمند بررسی تجربی مستقلی است.

بدین‌سان، یافته‌های حاصل از سنتز سه بُعد کلان را آشکار می‌سازند که در سطح تفسیری می‌توان میان آنها و عامل فرامتنی «سیاست‌گذاری فرهنگی» رابطه‌ای مفهومی برقرار کرد. بر همین اساس، این پژوهش «چرخه بازتولید ایدئولوژیک» را به‌عنوان مدلی تفسیری پیشنهاد می‌کند که در آن سیاست‌گذاری فرهنگی در سطح زمینه‌ای، و ابعاد ایدئولوژیک ـ گفتمانی، ساختاری ـ محتوایی و هویتی ـ بازنمایی در سطح محتوایی و بازنمایانه قرار می‌گیرند. این صورت‌بندی در پی نشان‌دادن رابطه علّی آزمون‌شده نیست، بلکه حاصل کنارهم‌گذاری و تفسیر الگوهای مشترک موجود در مطالعات منتخب است.

این روایت، دلالت‌های روشنی برای کنشگران مختلف دارد. سیاست‌گذاران فرهنگی و آموزشی باید از «سیاست‌گذاری هدف‌گرا» به «مسئله‌محور و آینده‌نگر» گذر کنند و نهادهای علمی مستقل را در تدوین کتب مشارکت دهند تا انحصار روایت رسمی شکسته شود. مؤلفان و برنامه‌ریزان درسی نیازمند بازاندیشی بنیادین‌اند: طراحی محتوای فعال و خلاقیت‌محور، توزیع متوازن ارزش‌ها و سرمایه‌ها، رفع تبعیض‌های جنسیتی در بازنمایی، و پرورش شهروند انتقادی و مشارکتی، همگی مستلزم آن است که کتاب از ابزار مهندسی هویت به آزمایشگاه تفکر جامعه‌شناختی تغییر کاربری دهد. معلمان نیز به‌عنوان آخرین حلقه، با آگاهی انتقادی از برنامه درسی پنهان و ابعاد ایدئولوژیک کتاب، می‌توانند نقشی مکمل و واسطه‌گر ایفا کنند و شکاف میان روایت رسمی و زیست‌جهان دانش‌آموزان را کاهش دهند.

در نهایت، این پژوهش با شناسایی «چرخه بازتولید ایدئولوژیک» گامی در جهت نظریه‌پردازی بومی در حوزه جامعه‌شناسی برنامه درسی ایران برداشته است؛ چارچوبی که می‌تواند فراتر از کتاب جامعه‌شناسی، برای تحلیل سایر متون درسی نیز به‌کار رود. روایت برآمده از فراترکیب، هشداری است جدی: تا زمانی که کتاب جامعه‌شناسی، میدان منازعه گفتمانی باقی بمانَد و نه فضای پرورش خرد نقاد، چرخه بازتولید ایدئولوژیک همچنان نسل آینده را به تماشاگران منفعل نظم موجود بدل خواهد کرد.

پژوهش حاضر با وجود رعایت دقیق پروتکل فراترکیب، با محدودیت‌هایی روبه‌روست. نخست، دامنه جست‌وجو به منابع فارسی و پایگاه‌های داخلی محدود بود؛ بنابراین مطالعات انگلیسی‌زبان مرتبط با کتب جامعه‌شناسی ایران (به‌ویژه آثاری که ممکن است توسط محققان ایرانی مقیم خارج یا پژوهشگران بین‌المللی منتشر شده باشند) وارد سنتز نشدند. دوم، تمرکز صرف بر مقالات منتشرشده موجب حذف پایان‌نامه‌ها و رساله‌های دکتری شد که می‌توانستند بر غنای تحلیلی بیفزایند. سوم،

تعداد اندک مقالات در بُعد هویتی-بازنمایی و تک‌افتادگی مطالعات حوزه سیاست‌گذاری، تحلیل این لایه‌ها را تا حدی شکننده می‌سازد و تعمیم‌پذیری مدل «چرخه بازتولید ایدئولوژیک» را محتاطانه می‌کند. با این حال، همین محدودیت‌ها مسیرهای پژوهشی و راهبردهای اجرایی روشنی را پیشِ روی می‌گذارند.

نخستین گام در بسط نظری مدل پیشنهادی، آزمون تجربی و گسترش دامنه «چرخه بازتولید ایدئولوژیک» است. پژوهش‌های آتی می‌توانند با طراحی مطالعه‌ای چندموردی، این چرخه را در سایر کتاب‌های درسی علوم انسانی (همچون تاریخ، ادبیات و معارف اسلامی) ردیابی کنند تا مشخص شود آیا الگوی پیوند سیاست‌گذاری هدف‌گرا، محتوای غیرفعال و شهروندسازی منفعل، سازوکاری فراگیر در اقتصاد سیاسی برنامه درسی ایران است یا خصیصه‌ای مختص کتاب جامعه‌شناسی. چنین تحقیقی به‌طور مستقیم به نظریه‌پردازی بومی در جامعه‌شناسی برنامه درسی ایران یاری می‌رسانَد و امکان تدوین نظریه‌ای داده‌بنیاد درباره «دولت، ایدئولوژی و کتاب درسی» را فراهم می‌کند.

برای غلبه بر محدودیت کمّی مطالعات موجود، انجام فراترکیب‌های مکمل با دربرگیری پایان‌نامه‌ها و متون انگلیسی‌زبان ضروری است. این کار نه تنها تصویر کامل‌تری از شکاف‌های پژوهشی ترسیم می‌کند، بلکه می‌تواند با واردساختن دیدگاه‌های پژوهشگران خارج از گفتمان رسمی، سوگیری‌های احتمالی مطالعات داخلی را تعدیل کند.

با توجه به غلبه چشمگیر بُعد ایدئولوژیک-گفتمانی در یافته‌ها، پژوهش‌های تحلیل گفتمان انتقادی (به‌ویژه رویکرد ون دایک یا فرکلاف) بر روی آخرین ویرایش‌های کتب (پس از ۱۴۰۰) توصیه می‌شود تا سازوکارهای دقیق‌تر ایدئولوژی‌پردازی، از جمله مربع ایدئولوژیک (تأکید بر «ما»ی مثبت و «آنها»ی منفی)، راهبردهای مشروعیت‌بخشی و طبیعی‌سازی نظم سیاسی آشکار شود. این مطالعات می‌توانند حلقه مفقوده میان سیاست‌گذاری هدف‌گرا و محتوای غیرفعال را در سطح خُرد زبانی تبیین کنند.

شکاف جدی در حوزه بازنمایی جنسیت، قومیت‌ها و اقلیت‌ها انجام پژوهش‌های مستقل و متمرکزی را ایجاب می‌کند. پیشنهاد می‌شود با بهره‌گیری از روش‌های نشانه‌شناسی اجتماعی (کرس و ون لیوون) و یا تحلیل روایت، نه فقط فراوانی تصاویر، بلکه شیوه‌های برساخت «دیگریِ جنسیتی و قومی» در متن و تصویر واکاوی شود. این دست آثار می‌توانند بُعد هویتی-بازنمایی مدل را غنا بخشند و به نظریه‌پردازی درباره «خشونت نمادین» در بستر آموزش ایران کمک کنند.

برای سنجش تأثیر واقعی این متون، مطالعات ترکیبی (کیفی-کمّی) طراحی شود که در فاز کیفی، ادراکات و تجربه زیسته دانش‌آموزان (و معلمان) از محتوای کتاب را از طریق مصاحبه‌های عمیق یا گروه‌های کانونی استخراج کند و در فاز کمّی، میزان درونی‌سازی روایت رسمی یا مقاومت در برابر آن را در نمونه‌ای گسترده اندازه‌گیری نماید. چنین پژوهشی شکاف میان «واقعیت عینیت‌یافته» در کتاب و «واقعیت زیسته» را به‌صورت نظام‌مند ترسیم می‌کند.

با الهام از کد مرکزی این مطالعه، پژوهشی طولی پیشنهاد می‌شود که فرایند شکل‌گیری هویت سیاسی-اجتماعی دانش‌آموزان رشته انسانی را در طول سه سال آموزش جامعه‌شناسی ردیابی کند. این پژوهش می‌تواند به‌طور تجربی نشان دهد که آیا کتاب‌های درسی، سوژه‌هایی منفعل و قانون‌مدار می‌پرورانند یا اینکه مقاومت‌ها و خوانش‌های خلاقانه نیز مجال بروز دارند.

مدل «چرخه بازتولید ایدئولوژیک» بیش از هر چیز، ضرورت گسستن پیوند مستقیم میان ساختار سیاسی و محتوای کتاب درسی را گوشزد می‌کند. گذار از «سیاست‌گذاری هدف‌گرا» به «سیاست‌گذاری مسئله‌محور و شواهدبنیان» ، می‌تواند نخستین راهبرد اجرایی باشد. این مهم جز با تشکیل «شورای مستقل برنامه‌ریزی درسی» مرکب از جامعه‌شناسان دانشگاهی،

متخصصان برنامه درسی، معلمان باسابقه و نمایندگان دانش‌آموختگان، و مصون‌داشتن فرایند تألیف از نوسان‌های سیاسی و جناحی محقق نمی‌شود. چنین شورایی باید اختیار بازبینی دوره‌ای محتوا بر پایه شواهد پژوهشی (نه دستورالعمل‌های ایدئولوژیک) را داشته باشد.

بازطراحی محتوای کتاب بر اساس اصول «دانش قدرتمند» (یانگ) و پرورش تفکر انتقادی ضروری است. این بازطراحی باید محتوای غیرفعال و حافظه‌محور را با فعالیت‌های کاوشگرانه، تحلیل موردهای واقعی از جامعه ایران، و تمرین‌های مبتنی بر دیدگاه‌های چندگانه جایگزین کند. به‌طور مشخص، پیشنهاد می‌شود هر فصل با «مسئله‌ای اجتماعی» (مانند نابرابری آموزشی، شکاف جنسیتی، یا مهاجرت) آغاز شود و دانش‌آموز به‌جای حفظ تعاریف، به تحلیل چندبُعدی آن مسئله ترغیب گردد.

برای اصلاح بُعد هویتی–بازنمایی، بازنگری اساسی در شیوه بازنمایی جنسیت، اقوام و گروه‌های اجتماعی ضروری است. تدوین «رهنمود فراگیری و عدالت بازنمایی» برای مؤلفان و تصویرگران، با مشارکت پژوهشگران حوزه جنسیت و مطالعات قومی، می‌تواند گامی عملی باشد. این رهنمود باید بر حضور متوازن زنان و مردان در نقش‌های کنشگر، بازنمایی تنوع فرهنگی–قومی ایران، و پرهیز از کلیشه‌سازی تأکید کند.

برنامه درسی جامعه‌شناسی باید تربیت شهروند انتقادی–مشارکتی را در کانون اهداف خود قرار دهد. این امر مستلزم افزودن درس‌افزارهایی درباره حقوق شهروندی، شیوه‌های مشارکت مدنی (از انجمن‌های دانش‌آموزی تا سازمان‌های مردم‌نهاد)، و مهارت‌های گفت‌وگو و مدارای اجتماعی است. کتاب باید به عرصه‌ای برای تمرین دموکراسی بدل شود، نه تریبونی برای القای روایت واحد.

برای تضمین پایداری اصلاحات، ایجاد سازوکاری برای ارزشیابی مستمر و مستقل کتاب‌های درسی پیشنهاد می‌شود. این سازوکار می‌تواند با مشارکت پژوهشگاه‌های علوم انسانی، داده‌های دوره‌ای از میزان تحقق اهداف آموزشی، بازخورد معلمان و دانش‌آموزان و تحلیل محتوای انتقادی گردآوری کند و نتایج را به‌طور عمومی منتشر سازد. شفافیت در ارزشیابی، خود به سپری در برابر بازگشت به چرخه بازتولید ایدئولوژیک بدل خواهد شد.

در نهایت، آموزش معلمان جامعه‌شناسی به‌عنوان آخرین حلقه اجرایی، باید از حالت انتقال محتوا به «تربیت مربیان نقاد» تغییر جهت دهد. دوره‌های ضمن خدمت می‌توانند معلمان را با ابعاد برنامه درسی پنهان، سوگیری‌های بازنمایی و راهبردهای پرورش تفکر جامعه‌شناختی در کلاس آشنا سازند تا ایشان بتوانند شکاف میان متن رسمی و زیست‌جهان دانش‌آموزان را با عاملیت حرفه‌ای خود ترمیم کنند. بی‌تردید، گشودن چرخه بازتولید ایدئولوژیک، بدون همراهی نسلی از معلمان آگاه و کنشگر ممکن نخواهد بود.

ملاحظات اخلاقی

این پژوهش شامل هیچ‌گونه مداخله‌ای بر انسان یا حیوان نبوده و صرفاً بر داده‌های ثانویه و منابع کتابخانه‌ای، شامل مقالات منتشرشده در مجلات علمی معتبر کشور، استوار بوده است. بنابراین، دریافت تأییدیه کمیته اخلاق برای این مطالعه ضروری تشخیص داده نشد. داده‌های ثانویه مورد استفاده را مقالات منتشرشده در مجلات علمی کشور تشکیل می‌دهند که اسامی پژوهشگران در آن‌ها به‌صورت شفاف ذکر شده است و این امر هیچ‌گونه مشکل اخلاقی ایجاد نمی‌کند. بر این اساس، این پژوهش مشمول ملاحظات اخلاقی خاصی نیست.

مشارکت نویسندگان

هر دو نویسنده در تمامی مراحل انجام این پژوهش و نگارش مقاله مشارکت یکسان و فعال داشته‌اند. این مشارکت شامل ایده‌پردازی و طراحی پژوهش، تعریف مسئله و اهداف، مرور پیشینه پژوهش، طراحی روش‌شناسی، جمع‌آوری و آماده‌سازی داده‌ها، تحلیل و تفسیر یافته‌ها، نگارش پیش‌نویس اولیه، بازبینی انتقادی محتوای علمی، ویرایش و اصلاح نهایی متن، و تأیید نسخه نهایی مقاله بوده است. هر دو نویسنده مسئولیت دقت و صحت کلیه بخش‌های مقاله را می‌پذیرند و نسخه نهایی را مطالعه و تأیید کرده‌اند.

تعارض منافع

نویسندگان به‌طور شفاف اعلام می‌دارند که هیچ‌گونه تعارض منافع مالی یا غیرمالی، واقعی یا بالقوه، در ارتباط با این مقاله وجود ندارد. هیچ‌یک از نویسندگان منافع تجاری، مالی، شخصی، سازمانی یا حرفه‌ای مرتبط با موضوع، داده‌ها، نتایج یا انتشار این مقاله ندارد. همچنین هیچ‌گونه رابطه‌ای از قبیل مشاوره، دریافت حق‌الزحمه، مالکیت سهام، ثبت اختراع، حمایت مالی، عضویت در هیئت‌مدیره یا نقش مشورتی با سازمان‌ها یا شرکت‌هایی که ممکن است از نتایج این مقاله منتفع شوند، وجود نداشته است. علاوه بر این، هیچ‌گونه تعارض منافع غیرمالی از جمله روابط شخصی، وابستگی‌های سازمانی، رقابت‌های علمی، یا منافع فکری که بتواند بر انجام پژوهش، تفسیر نتایج یا نگارش مقاله تأثیر بگذارد، توسط نویسندگان گزارش نمی‌شود.

بیانیه استفاده از هوش مصنوعی

نویسندگان اعلام می‌دارند که در هیچ‌یک از مراحل انجام پژوهش، نگارش، تحلیل داده‌ها یا ویرایش این مقاله، از هیچ‌گونه ابزار هوش مصنوعی استفاده نشده است. تمامی مراحل مذکور توسط نویسندگان و به‌صورت انسانی انجام شده است.

References

Abedi Ardakani, M., & Mowloudi, A. (2022). Analysis and critique of the reflection of Islamic humanities discourse in secondary sociology textbooks. **Islam and Social Sciences**, 14 (27). https://doi.org/10.30471/soci.2021.7327.1630 [in Persian]

Aguirre, R. T. P., & Bolton, K. W. (2014). Qualitative interpretive meta-synthesis in social work research: Uncharted territory. **Journal of Social Work**, 14 (3), 279–294. https://doi.org/10.1177/1468017313476797

Apple, M. W. (2019). Ideology and curriculum (4th ed.). Routledge. https://doi.org/10.4324/9780429400384

Asgharneghad, M., Sajadi, S. M., & Imani, M. N. (2024). Content analysis of high school sociology textbooks based on moral values. **Journal of Educational Sciences**, 31 (1), 115–134. https://doi.org/10.22055/edus.2024.45678.3456

Asgharnezhad, N., & Ramyar, S. R. (2024). Content analysis of sociology textbooks for the literature and humanities track of upper secondary education based on moral values. **Excellence in Education and Training**, 2(3). https://doi.org/10.22055/edus.2024.45678.3456 [in Persian]

Au, W. (2024). Critical curriculum studies: Education, consciousness, and the politics of knowing (2nd ed.). **Routledge**.

Au, W. (2024). It is all indoctrination: Power and the impossibility of apolitical social studies curriculum. In E. W. Ross (Ed.), The social studies curriculum: Purposes, problems, and possibilities (5th ed., pp. 23–41). **SUNY Press.**

Babakhani, S., Salehi, A., Qaedi, Y., & Keshavarz, S. (2019). The extent of attention to law-abiding, participatory, and critical citizenship education approaches in newly authored sociology textbooks of the second cycle of secondary education. **Journal of Curriculum Studies**, 14(55). https://sid.ir/paper/100993/fa [in Persian]

Berger, P. L., & Luckmann, T. (1966). The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge. **Doubleday**.

Bourdieu, P., & Passeron, J. C. (1990). Reproduction in education, society and culture (2nd ed.). **SAGE**.

Busey, C. L., & Dowie-Chin, T. (2024). The making of the "other": A critical analysis of representations of race and ethnicity in social studies textbooks. **Theory & Research in Social Education**, 52(1), 1–25. https://doi.org/10.1080/00933104.2023.2254321

Busey, C. L., & Dowie-Chin, T. I. (2024). Beyond the nation-state: A foundational and Black diasporic examination of the politics of Black educational curriculum. In E. W. Ross (Ed.), **The social studies curriculum: Purposes, problems, and possibilitie**s (5th ed., pp. 189–212). SUNY Press.

Cronin, P., Ryan, F., & Coughlan, M. (2008). Undertaking a literature review: A step-by-step approach. **British Journal of Nursing**, 17(1). https://doi.org/10.12968/bjon.2008.17.1.28059

Durkheim, É. (1956). Education and sociology (S. D. Fox, Trans.). **Free Press**.

Eichas, K., Côté, J. E., & Levine, C. G. (2026). Identity formation, youth, and development: A simplified approach (2nd ed.). **Routledge**.

Eichas, K., Montgomery, M. J., Meca, A., & Schwartz, S. J. (2026). Identity development and youth civic engagement: A meta-synthesis. **Journal of Youth and Adolescence**, 55, 112–130. https://doi.org/10.1007/s10964-025-01987-3

Erwin, E. J., Brotherson, M. J., & Summers, J. A. (2011). Understanding qualitative metasynthesis: Issues and opportunities in early childhood intervention research. **Journal of Early Intervention**, 33(3), 186–200. https://doi.org/10.1177/1053815111425493

Farahbakhsh, Zh., & Ranjdoost, Sh. (2023). Content analysis of lower and upper secondary textbooks based on attention to political and religious participation (Case study: Social studies and sociology textbooks). **Curriculum and Learner-Centered Education**, 2(2). https://doi.org/10.22034/cipj.2022.54.32.1070 [in Persian]

Ghaffari, M., & Ahmadi, H. (2025). Representation of social reality in Iranian high school sociology textbooks: A qualitative study. **Iranian Journal of Sociology of Education**, 11(1), 45–62. https://doi.org/10.52547/ijse.11.1.45

Giroux, H. A. (1983). Theory and resistance in education: A pedagogy for the opposition. **Bergin & Garvey**.

Gleason, B., & Heath, M. K. (2024). Digital divide, digital equity, and representation in online educational resources**. Educational Researcher**, 53(2), 88–97. https://doi.org/10.3102/0013189X231211234

Hashemi, S. Z., & Qorbanalizadeh, M. (2014). National identity in Sociology 1 and 2 textbooks. **National Studies**, 15(4). https://sid.ir/paper/88949/fa [in Persian]

Healey, J. F., & Stepnick, A. (2023). Diversity and society: Race, ethnicity, and gender (7th ed.). **SAGE Publications**.

Howarth, C. (2011). Representations, identity, and resistance in communication. In D. Hook, B. Franks, & M. W. Bauer (Eds.), The social psychology of communication (pp. 153–168). **Palgrave Macmillan**.

Jones, K. (2004). Mission drift in qualitative research, or moving toward a systematic review of qualitative studies, moving back to a more systematic narrative review. **The Qualitative Report**, 9(1), 95–112. https://doi.org/10.46743/2160-3715/2004.1937

King, L. J., Pitts, B., & Tulino, D. (2024). The politics of Black history in the United States. In E. W. Ross (Ed.), The social studies curriculum: Purposes, problems, and possibilities (5th ed., pp. 165–188). **SUNY Press**.

King, L. J., Vickery, A. E., & Caffrey, G. (2024). Antiracist and decolonial possibilities in social studies education: A systematic review. **Review of Educational Research**, 94(1), 34–72. https://doi.org/10.3102/00346543221148812

Krauss, S. E. (2005). Research paradigms and meaning making: A primer. **The Qualitative Report**, 10(4), 758–770. https://doi.org/10.46743/2160-3715/2005.1831

Malekzadegan, M. (2024). Examining the extent of attention to family interactions in secondary school textbooks**. New Approaches in Humanities of Iran**, 75. https://www.noormags.ir/view/ar/articlepage/2188618 [in Persian]

Mason, J. (2002). Qualitative researching (2nd ed.). **SAGE Publications**.

Mayeli, A., & Kouchakian, Z. (2023). Content analysis of upper secondary sociology textbooks based on Guilford's creativity model. **Learner-Centered Curriculum and Education**, 2(3).https://doi.org/10.22034/cipj.2023.56811.1089 [in Persian]

Moradipour, M. (2023). Content analysis of the Sociology 2 textbook for the eleventh grade of upper secondary education based on the six domains of education and training in the Fundamental Transformation Document of Education. **Management and Humanities in Iran.** https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/2139011 [in Persian]

Movahedi, A., & Karimi, M. (2019). The role of Iran's political structure in cultural policymaking in sociology textbooks in education. **Political Science**, 15(48). https://civilica.com/doc/1252610 [in Persian]

Naqibzadeh, A., & Amani Zavarem, A. (2021). Comparison of foreign policy discourses in sociology textbooks during the presidencies of Khatami and Ahmadinejad. **Politics**, 51(4). https://doi.org/10.22059/jpq.2022.212435.100686 [in Persian]

Noblit, G. W., & Hare, R. D. (1988). Meta-ethnography: Synthesizing qualitative studies**. SAGE**.

Rashidi, M. A. (2009). Examining the extent to which high school social science textbooks include citizenship rights components. **Master's thesis, Shiraz University**. https://www.virascience.com/thesis/501065 [in Persian]

Razzaqi, M., & Kouchakian, Z. (2023). Content analysis of upper secondary sociology textbooks based on William Romey's model. **Research in Social Studies Education**, 5(1). https://sid.ir/paper/1146679/fa [in Persian]

Ross, E. W. (Ed.). (2024). The social studies curriculum: Purposes, problems, and possibilities (5th ed.). **SUNY Press**.

Sammut, G., Andreouli, E., Gaskell, G., & Valsiner, J. (Eds.). (2015). The Cambridge handbook of social representations. **Cambridge University Press**.

Sandelowski, M., & Barroso, J. (2003). Classifying the findings in qualitative studies. **Qualitative Health Research**, 13(7), 905–923. https://doi.org/10.1177/1049732303253488

Sandelowski, M., & Barroso, J. (2003). Creating metasummaries of qualitative findings. **Nursing Research**, 52(4), 226–233. https://doi.org/10.1097/00006199-200307000-00004

Sandelowski, M., & Barroso, J. (2007). Handbook for synthesizing qualitative research. **Springer Publishing Company**. https://www.scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=1196746

Schreiber, R., Crooks, D., & Stern, P. N. (1997). Qualitative meta-analysis. In J. M. Morse (Ed.), **Completing a qualitative project: Details and dialogue** (pp. 311–326). SAGE.

Soleimannezhad, M., Rostami, F., Jahashi, K., & Soleimannezhad, A. (2022). Content analysis of types of capital in the Sociology textbook for the eleventh grade of humanities. **Research in Social Studies Education,** 4(2). https://journals.cfu.ac.ir/article_2346.html [in Persian]

Tyler, R. W. (1949). Basic principles of curriculum and instruction. **University of Chicago Press**.

Walldén, R. (2024). Accepting or challenging the given? Critical perspectives on whole-class readings of texts in social studies. **Journal of Language, Identity & Education**, 23(1), 66–81. https://doi.org/10.1080/15348458.2021.1996245

Walldén, R. (2024). Unpacking the hidden curriculum in social science textbooks: A discourse analysis. **Journal of Curriculum Studies**, 56(3), 321–339. https://doi.org/10.1080/00220272.2024.2315678

Weis, L., McCarthy, C., & Dimitriadis, G. (Eds.). (2006). Ideology, curriculum, and the new sociology of education: Revisiting the work of Michael Apple. **Routledge**.

Whittemore, R., Chase, S. K., & Mandle, C. L. (2001). Validity in qualitative research. **Qualitative Health Research**, 11(4), 522–537. https://doi.org/10.1177/104973201129119299

Young, M. (2013). Overcoming the crisis in curriculum theory: A knowledge-based approach. **Journal of Curriculum Studies**, 45(2), 101–118. https://doi.org/10.1080/00220272.2013.764505

Zahiri-Nia, M., Behroozian, B., & Abdi Alvar, A. (2014). Content analysis of social skill components in upper secondary sociology textbooks. **Cultural Sociology**, 10(4). https://doi.org/10.30465/scs.2020.4941 [in Persian]

Zamani-Fard, F. (2015). Content analysis of Iranian upper secondary school textbooks in terms of Islamic lifestyle components. Master's thesis, **Shahed University**. https://B2n.ir/ym1657 [in Persian]

Zand Salimi, H., Moradkhani, H., & Qolipour, S. (2019). The role of knowledge-constitutive interests in upper secondary sociology textbooks. **Cultural Sociology**, 10(4). https://www.sid.ir/paper/1060617/fa [in Persian]

Zimmer, L. (2006). Qualitative meta-synthesis: A question of dialoguing with texts. **Journal of Advanced Nursing**, 53(3), 311–318. https://doi.org/10.1111/j.1365-2648.2006.03721.x